

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

ÇAY SEKTÖRÜ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMET ÖNÇİRAK

BURSA – 2019

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

ÇAY SEKTÖRÜ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMET ÖNÇİRAK

**Danışman:
Doç.Dr. Metin Özdemir**

BURSA – 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İktisat Anabilim Dalı, İktisat Bilim Dalı'nda 701511014 numaralı Muhammet Önçirak'ın hazırladığı "Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 17/09/2019 günü 10:00 – 11:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... **başarılı** ..... (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna ..... **oy birliği** ..... (oybirliği / ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Doç. Dr. Metin ÖZDEMİR

Üye

Doç. Dr. Ozan BAŞKOL

Üye

Doç. Dr. Hilal Y. KESER

17/09/ 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 116 sayfalık kısmına ilişkin, 21/08/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21.08.2019

Adı Soyadı: Muhammet ÖNÇIRAK
Öğrenci No: 701511014
Anabilim Dalı: İktisat
Programı: İktisat
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR
21.08.2019

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

21/08/2019

Adı Soyadı: Muhammet ÖNÇIRAK

Öğrenci No: 701511014

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: İktisat

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Muhammet ÖNÇİRAK
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı : İktisat
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı :
Mezuniyet Tarihi : .... / .... / 2019
Tez Danışman(lar)ı : Doç. Dr. Metin ÖZDEMİR

ÇAY SEKTÖRÜ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

Çay, dünyanın birçok ülkesinde yaygın olarak tüketilen içecek maddelerinden biridir. Dünyada çay üretimi ve tüketiminin tarih öncesi zamanlarda başladığı bilinmekle birlikte, özellikle M.S. IV.yy'dan itibaren yaygınlaştığı söylenebilir. Ülkemizde'de cumhuriyetin ilk yıllarında çay üretilmeye başlamış, verilen teşviklerin de etkisiyle hızlı bir gelişme göstermiştir. Oluşturduğu katma değer ve istihadam imkanları ile ülke ekonomisine katkıda bulunan çay, bölge halkının refah düzeyinin artmasında ve böylelikle bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinde de etkili olmuştur. Bu tez çalışmasının amacı, Türk çay sektörünü; üretim, tüketim ve dış ticaret açısından ele alarak Karadeniz bölgesi ekonomisi için önemini araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler:

Çay Bitkisi, Dünya'da Çay, Çay Sanayisi, Çay Piyasası, Türkiye

ABSTRACT

Name and Surname : Muhammet ÖNÇİRAK
University : Bursa Uludag University
Institution : Institute of Social Science
Field : Economics
Branch : Economics
Degree Awarded : Master
Page Number :
Degree Date : .... / .... / 2019
Supervisor : Assoc. Prof. Metin ÖZDEMİR

TEA INDUSTRY AND TURKISH ECONOMY

Tea is a widely consumed drink throughout the world. Tea production and consumption started in prehistoric times and became widespread after 4th century BC. Tea production in our country started in the first years of the Turkish republic. Tea production has developed rapidly due to the incentives provided by the government. The value added and employment opportunities created by tea production has been contributed to the national economy. Tea production has been effective in increasing the welfare of the people of the region and eliminating inter-regional imbalances. This paper aims to analyze the production, consumption and foreign trade values of Turkish tea industry. The role of tea production in the Karadeniz region and related issues has also been addressed.

Keywords:

Tea Plant, Tea in the World, Tea Industry, Tea Market, Turkey

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
TABLOLAR	x
GRAFİKLER	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAY BİTKİSİ: ÖZELLİKLERİ, TARIMSAL ÜRETİMİ VE DÜNYA ÇAY SEKTÖRÜ

1.1. Çay Bitkisinin Genel Özellikleri ve Çay Tarım Alanları.....	4
1.1.1. Çayın Yetiştirme Tekniği.....	5
1.1.1.1. Tohumla Üretim.....	5
1.1.1.2. Çelikle Üretim.....	6
1.1.2. Çayın İşleme Tekniği.....	6
1.1.2.1. Soldurma.....	7
1.1.2.2. Kıvrırma.....	7
1.1.2.3. Fermantasyon.....	8
1.1.2.4. Kurutma.....	9
1.1.2.5. Tasnif ve Harmanlama.....	9
1.2. Dünya Çay Sektörü.....	10
1.2.1. Çay Üretim ve Ticaretinin Tarihsel Gelişimi.....	10
1.2.2. Dünya’da Çay Tarım Alanları.....	13
1.2.3. Dünya Çay Talebi ve Arzı.....	15
1.2.3.1. Çay Talebi ve Tüketimi.....	15

1.2.3.2. Çay Arzı ve Üretimi.....	17
1.2.3.2.1. Çay Üretim Hacmindeki Gelişmeler.....	17
1.2.3.2.2. Başlıca Çay Üreticisi Ülkeler.....	20
1.2.4. Dünya Çay Ticareti.....	23
1.2.4.1. Başlıca İhracatçı Ülkeler.....	25
1.2.4.2. Dünya Çay İthalatı.....	30
1.2.4.2.1. Çay İthalatını Belirleyen Faktörler.....	30
1.2.4.2.2. Çay İthalat Hacmindeki Gelişmeler.....	31
1.2.5. Dünya’da Çayın Re-Eksportu.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE ÇAY SEKTÖRÜ

2.1. Çay Tarımının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	35
2.2. Çay Tarım Alanları.....	38
2.3. Çaylık Alanların Değişimi.....	38
2.4. Çay Talebi ve Arzı.....	41
2.4.1. Çay Talebine Etki Eden Faktörler.....	41
2.4.2. Çay Tüketimi.....	43
2.4.3. Çay Arzı ve Üretimi.....	46
2.4.3.1. Üretici Sayısı.....	46
2.4.3.2. Çay Üretim Maliyeti.....	48
2.4.3.2.1. Yaş Çay Yaprağı Üretim Maliyeti.....	48
2.4.3.2.2. Kuru Çay Üretim Maliyeti.....	50
2.4.3.3. Çay Üretimi.....	52
2.4.3.3.1. Yaş Çay ve Kuru Çay.....	52
2.4.3.3.2. Organik Çay.....	57
2.5. Çay Sektöründe Pazarlama ve Dağıtım.....	60
2.6. Çayın Dış Ticareti.....	64

2.6.1. Çay İhracatı.....	64
2.6.2. Çay İthalatı.....	69
2.7. Çay Sektörünün Gelişimi ve Kurumsal Yapısı.....	74
2.7.1. Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün Yapısı ve Faaliyetleri.....	74
2.7.2. Özel Sektör İşletmelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Katkıları.....	77
2.8. Çay Sektörüne Kamu Müdahalesi.....	79
2.8.1. Satın Alma Garantisi.....	79
2.8.2. Taban Fiyat Politikası.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇAY SEKTÖRÜNÜN OLUŞTURDUĞU EKONOMİK ETKİLER VE SEKTÖRÜN SORUNLARI

3.1. Çay Sektörünün Ekonomik Etkileri.....	84
3.1.1. Gelir Etkisi.....	84
3.1.2. İstihdam Etkisi.....	84
3.1.3. Yapılaşma ve Göç Hareketlerine Etkisi.....	86
3.1.4. Diğer Etkiler.....	86
3.2. Çay Sektörünün Sorunları ve Çözüm Yolları.....	87
3.2.1. Çay Tarımı ve Üretiminde Yaşanan Sorunlar.....	87
3.2.2. Pazarlama Sistemindeki Sorunlar.....	91
3.2.3. Sektörün Kurumsal Yapısındaki Sorunlar.....	94
3.2.4. Sorunların Çözümüne Yönelik Alınması Gereken Önlemler.....	97
SONUÇ	101
KAYNAKÇA.....	105

KISALTMALAR

BAE: Birleşik Arap Emirlikleri

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

ÇAYKUR: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü

ÇAYSİAD: Çay Sanayicileri ve İşadamları Derneği

DOKA: Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

DZİK: Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu

FAO: Gıda ve Tarım Örgütü

GTIP: Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu

ITC: Uluslararası Çay Komitesi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

KHK: Kanun Hükmünde Kararname

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsü

KTDA: Kenya Çay Geliştirme Birliği

KTGA: Kenya Çay Üreticileri Birliği

MEGEP: Mesleki Eğitim ve Öğretimin Güçlendirilmesi Projesi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STIC: Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TEPGE: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü

TGM: Tekel Genel Müdürlüğü

TABLolar

Tablo 1.1. Dünya Çay Tarım Alanlarının Dağılımı(Hektar).....	13
Tablo 1.2. Toplam Çay Tüketim Miktarı (Ton) ve Kişi Başı Çay Tüketim Miktarı.....	16
Tablo 1.3. Dünya Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton).....	18
Tablo 1.4. Dünya Yeşil Çay Üretim Miktarı (Ton).....	20
Tablo 1.5. Dünya Çay İhracat Miktarı(Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar).....	26
Tablo 1.6. Hindistan'ın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar).....	26
Tablo 1.7. Sri Lanka'nın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar).....	27
Tablo 1.8. Kenya'nın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar).....	28
Tablo 1.9. Çin'in Çay İhracatının Siyah, Yeşil ve Diğer Çaylara Göre Dağılımı.....	29
Tablo 1.10. Dünya Çay İthalatındaki Gelişmeler (Ton).....	32
Tablo 1.11. Dünya Çay Re-eksport Miktarı(Bin Ton), Değeri (Bin Dolar) ve Birim Fiyatı (Kg/Dolar).....	34
Tablo 2.1. İllere Göre Çay Üretim Alanlarındaki Gelişmeler(Dekar Alan).....	39
Tablo 2.2. Çay Tüketim Miktarı (Ton) ve Kişi Başı Çay Tüketim Miktarı (Kg).....	44
Tablo 2.3. İllere Göre Üretici Sayılarındaki Gelişmeler.....	47
Tablo 2.4. Çaylık Alanların Büyüklüğüne Göre Üretici Sayısı ve Çaylık Alan Dağılımı.....	47
Tablo 2.5. Yaş Çay Yaprağı Üretim Maliyeti(TL).....	49
Tablo 2.6. Siyah Çay Üretim Maliyeti(TL).....	51
Tablo 2.7. Yeşil Çay Üretim Maliyeti(TL).....	51
Tablo 2.8. Organik Siyah Çay Üretim Maliyeti(TL).....	52
Tablo 2.9. Yaş Çay Üretim Miktarı(Ton).....	54
Tablo 2.10. Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton).....	56
Tablo 2.11. Organik Yaş Çay ve Organik Kuru Çay Üretim Miktarları(Ton).....	58
Tablo 2.12. Pazarlama Bölge Müdürlükleri'nin Satışları.....	63
Tablo 2.13. Çay İhracat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar).....	64
Tablo 2.14. G.T.I.P. Numarasına Göre Çay İhracatı (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)....	67
Tablo 2.15. Ülkeler İtibariyle Çay İhracat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)...	68
Tablo 2.16. İthal Edilen Çay Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar).....	71
Tablo 2.17. G.T.İ.P. Numarasına Göre Çay İthalat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar).....	73
Tablo 2.18. Ülkeler İtibariyle Çay İthalat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)....	74
Tablo 2.19. Özel Sektör Yaş Çay İşleme Fabrikalarını Kapasitelerine Göre Gruplandırma(Ton/Gün).....	78
Tablo 2.20. İmha Edilen Yaş Çay Miktarları (Ton) ve Tutarlar (Bin TL).....	80
Tablo 2.21. Yaş Çay Taban Fiyatları.....	81
Tablo 3.1. Bölgedeki Çaylıkların Yaşı (2018).....	90

Tablo 3.2. Ülkelere Göre Kuru Çay Üretimi, Çaylık Alan ve Verim (2012-2014).....	90
Tablo 3.3. Türkiye’de Birim Maliyetler ve Uluslararası Fiyatlar.....	91
Tablo 3.4. Çaykur Tasnifli ve Paketli Siyah Çay Stok Miktarı (Ton).....	95

GRAFİKLER

Grafik 1.1. Dünya Çay Tarım Alanları (Hektar Alan).....	14
Grafik 1.2. Dünya Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton).....	19
Grafik 2.1. İllere göre Çay Üretim Alanlarındaki Değişmeler(Dekar Alan).....	40
Grafik 2.2. Çay Tüketim Miktarı(Ton) ve Kişi Başı Çay Tüketim Miktarı(Kg).....	44
Grafik 2.3. İllere Göre Üretici Sayılarındaki Gelişmeler.....	47
Grafik 2.4. Yaş Çay Üretim Miktarı (Ton).....	55
Grafik 2.5. Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton).....	57

GİRİŞ

Binlerce yıldan beri sıvı şeklinde tüketilen çay, günümüzde alkolsüz içecek tüketiminde sudan sonra gelen ve tüketim alışkanlığı gün geçtikçe artan bir içecek maddesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Latince adı *Camellia sinensis* olan çay bitkisi, Kuzey yarımkürede 42. Paralel ve Güney yarımkürede 27. Paralel dereceleri arasında kalan kuşak üzerinde yetiştirilmektedir. Çay bitkisi, yıllık yağışı bol ve aylara dağılımı düzenli, yaz ve kış ılık olan yerlerde yetişebilmesine rağmen ekonomik olarak çay tarımının yapıldığı yerler sınırlıdır. Çin, Hindistan, Sri Lanka ve Kenya çay tarımının ve üretiminin yaygın şekilde yapıldığı ülkelerdir.

Çin'den Rusya kanalıyla Osmanlı Devleti'ne giren çayın Anadolu topraklarında tüketim alışkanlığı 1600'lü yıllarda başlamaktadır. Ancak bu dönemde çay arzı ithalatla karşılandığından daha çok lüks mal olarak görülmekte, onu yalnızca satın alabilenler tüketebilmekteydi. Tanzimat'tan sonra çay halk arasında giderek yaygınlaşmış, 19. yy'ın sonlarında kahvaltı sofralarında yer almıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra çay tarımına başlanması çay arzının artmasına sebep olmuş ve bu gelişmeye paralel olarak çay tüketiminde de önemli artışlar yaşanmıştır. Özellikle son 10 yılda meydana gelen artışlar ülkemizi kişi başı çay tüketiminde 3,96 kilogram ile dünyada lider konuma getirmiştir.

Çay tarımı ve sanayisi çeşitli boyutlarıyla incelenmiştir. Yöre insanı için *yeşil altın* anlamına gelen çay bitkisi meydana getirdiği ekonomik ve sosyal etkiler bakımından Doğu Karadeniz'de önemli bir iktisadi faaliyet olmuştur. Bilindiği gibi bölgede çay tarımı başlamadan önce ticari önemi az olan mısır, fasulye ve az miktarda pirinç ziraatı yapılıyordu. Fakat tarımsal arazinin büyük bir bölümünü teşkil eden eğimli sahalarda hububat tarımı yapılamadığından elde edilen ürün geçimlik düzeyde olmaktaydı. Çay tarımında, birim alan başına verim ve elde edilen tarımsal kazanç alternatif ürünlere göre daha yüksektir. Söz konusu kârlılık özellikle narenciye, fındık ve mısır üretimini yavaşlatmış; hatta zamanla bunlar v.b. ürünlerin üretimini ortadan kaldırmıştır. Günümüzde özellikle Rize ilinde Trabzon'la Artvin'in çay tarımı yapılan kesimlerinde, ekonomik amaçla çay dışında tarımsal üretim yapılmamaktadır. Ancak, küçük çapta üretilen meyve ve sebzeler istisnadır. Nitekim, Rize ilinin en çok üretimi olan çay alanları toplam tarım alanlarının % 91,8'ine tekabül etmektedir (rize.tarimorman.gov.tr).

Türkiye’de çay sektörü bölge ve ülke ekonomisi için önemli bir sektördür. Çay ülkemizde Doğu Karadeniz Bölümü’nde sınırlı bir alanda yetiştirme imkanı bulmasına karşın günlük yaşantımızın her anında tüketilen içecek maddesi olarak önem taşımaktadır. Ayrıca çayın yetiştiği alanda farklı tarımsal ürünün yetiştirme olanağının fazla olmaması yöre insanı için çayın ekonomik kıymetini arttırmıştır. Bunun yanı sıra çayın aradığı iklim koşullarından dolayı başka bölgede yetiştirme imkânının olmayışı çay bölgesinin önemini arttırmıştır. Bu bağlamda çay hem yetiştiği yörede alternatifsiz olduğundan hem de diğer bölgelerde yetiştirme olanağı olmadığından tekel konumundadır.

Devlet desteği ile hızla gelişen çay tarımı ve sanayisi kontrolü güç sağlanabilecek sektör haline gelmiştir. Bu sebeple çay sektörünün ekonomik ve sosyal yönden daha etkin hale getirilmesi amacıyla 1971 yılında Çay Kurumu Genel Müdürlüğü kurulmuş, çay tarım ve sanayisi ile ilgili tüm faaliyetler söz konusu kuruma devredilmiştir. Bu kuruluş ile sektörde önemli gelişmeler sağlanmasına rağmen, yaş çay işleme kapasitesinde yeterli artışın sağlanamaması üretim fazlası çayın imha edilmesine sebep olmuştur. 1980 yılına kadar devam eden imha işlemi günlük üretim sınırlaması (kontenjan) getirilerek sona erdirilmiştir.

Türkiye’de çay tarım ve sanayisi 1984 yılına kadar devlet tekeli altında faaliyet göstermiştir. Çay tarım alanlarının belirlenmesi, yaş çay alımları, işlenmesi ve pazarlanması devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren çay piyasası özel sektöre açılması ile birlikte, bir Kamu İktisadi Kuruluşu olan Çaykur (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü)’un sektördeki egemenliği devam etmektedir.

Ülkemizde ilk çay fidanlığının kurulduğu tarih olan 1924 baz alındığında yaklaşık bir asırlık sürede hızla gelişen Türk çaycılığı 1963 yılında yurt içi tüketimi karşılayacak üretim seviyesine gelmiştir. Bu yıldan sonra da üretim artışına devam eden sektör, iç tüketim fazlasını yurt dışına pazarlamaya çalışmaktadır. Fakat, bir taraftan 1966 yılında yaş çay alım normunun 2,5 yapraktan 3,5 yaprağa çıkarılması sonucu ürün kalitesinin düşmesi, diğer taraftan aşırı istihdam ve yönetim zaafiyeti yüzünden yüksek maliyetle üretim yapılması dış satış imkânlarını zorlaştırmaktadır.

Çay, üreticiden tüketiciye gelinceye kadar bazı sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunları yaş çay ve kuru çay piyasalarına göre incelemek mümkündür. Yaş çay ile ilgili sorunlar; ürünün niteliğini, miktarını ve diğer özelliklerini kapsarken, kuru çay ile ilgili

sorunlar; kuru çay etimi gayesiyle yürütülen sınai faaliyetlerle ve kuru çay piyasasındaki ticari faaliyetlerle ilgilidir.

Bu tez çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; çayın bitkisel özellikleri ve çay tarım alanları incelenmekte, başlıca çay tüketicisi ve üreticisi olan ülkelerin rekabet gücü değerlendirilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye ay sektörü üzerinde durulmuş ve Türkiye’de çay tarımının ortaya çıkışı, çay tarım alanları, çay tüketimi, çay etimi, çayın i ve dış ticareti, sektörün gelişimi, kurumsal yapısı ve kamunun çay sektörüne müdahalesi konularını kapsamaktadır.

Çalışmanın nc bölümünde ise, çay sektörünün oluşturduğu etkiler ve sektörün sorunlarına değinilerek, sorunların çözümü için alınabilecek tedbirler değerlendirilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAY BİTKİSİ: ÖZELLİKLERİ, TARIMSAL ÜRETİMİ VE DÜNYA ÇAY SEKTÖRÜ

1.1. ÇAY BİTKİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE ÇAY TARIM ALANLARI

Çay bitkisi hakkında literatürde çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Yapılan tanımlamalarda bazı farklılıklar olsa da temel özelliği değişmediğinden dolayı şu tanımlamanın yeterli olacağını düşünüyoruz: “Çay Theaceae ailesinin *Camellia Sinensis* türüne mensup, çalı şeklinde, yüksek dallanma yeteneği ve devamlı yeşil kalabilme özelliği bulunan ağaççıklardır”(Özyurt, 1987:4). İçilen çayın hammaddesini bitkinin sürgün uçlarından toplanan iki yaprak ve bir tomurcuk oluşturur.

Çay bitkisi çok yıllık bir bitkidir ve 100 yıla kadar yaşayabilmektedir. Fakat 3-4 yaşından itibaren ürün vermeye başlar ve 50 yaşından sonra verim gittikçe azalır. Üretime geçmek için gereken sürenin uzunluğu ilk yıllarda birim başına maliyeti yükselterek, sermayenin dönme hızının çok düşük olmasına sebep olur(Tekeli, 1976:19).

Yaprağını dökmeyen bitkiler arasında bulunan çay, doğada serbest bırakıldığında ağaç görünümünde olur. Yeterli seviyede sıcaklık ve nemin olduğu bölgelerde, örneğin Güney Hindistan, Kenya ve Sri Lanka’da yıl boyunca sürgün yetişir. Bu ülkelerde 11 ay ürün hasadı yapılır. Sıcaklık ve nemin yeterli olmadığı bölgelerde, örneğin Kuzey ve Kuzeydoğu Hindistan’da, Japonya’da, İran’da ve ülkemizde sürgün kesintili olur. Yıl boyu sürgün yetişmeyen yerlerde, soğuk dönemlerde çay bitkisi dinlenme dönemine girer, yaprak ve tomurcuklarda gelişme olmaz. Ülkemizde çay hasadı Mayıs ayında başlayıp Ekim ayı sonuna kadar devam eder. Bu 6 aylık dönemde en fazla 4 hasat yapılır.

Çay bitkisinin büyüdükçe derine inen kazık kök ile toprağın yüzeyinde kalan saçak kökleri vardır. Bitkinin gövdesi kahverengidir ve dallanma özelliği yüksektir. Meyvesi ilk yetiştiğinde rengi yeşil, kabuğu kalın olur ve içerisinde 3-6 adet tohum bulunur. Meyve olgunlaştığında, kahverengi olur ve kabukları açılarak tohumu düşer. Yaprığı genellikle elips şeklindedir, kenarları hafif dişlidir. Yapraklar taze iken açık yeşil, kartlaşınca koyu yeşil ve parlak olur. Gelişmenin ilk evresinde ve budamadan sonra meydana gelen sürgün üzerindeki yapraklar daha büyük olur.

Çay bitkisi Çin çayı, Assam çayı ve Kampuçya çayı olmak üzere üç ana çeşitten oluşmaktadır. Günümüze gelinceye kadar bu çaylardan 1500'e yakın melez çay oluşturulmuştur. Yabani çayların boyları 20 metreye kadar çıkabilmekte ise de melez çaylar 1-2 metre arasında olur.

Bol yağış isteyen bir bitki olan çay, yıllık sıcaklık ortalaması 14 °C olan 1200 mm'nin üzerinde yağış ile % 70'den fazla nem oranına sahip bölgelerde yetiştirilir. Özellikle hasat dönemlerinde yağmurun çok ve devamlı olarak yağması gerekir, aksi takdirde bitki beklenen gelişmeyi gösteremez ve dolayısıyla ürün miktarı önemli ölçüde azalır.

Çay asitli toprakları seven bitkidir. Genelde pH 4,5-6 olan topraklarda optimum gelişme gösterir. Düz arazilerde toprak humusça zengin ve geçirgen olmalıdır. Arazide meyil varsa bu meyil % 50'den çok olmamalı, meyil çok ise setleme ve teraslama yapılmalıdır. Çay bitkisinin gelişebilmesi ve verimden düşmüş çaylıklarda ürünün verim ve kalitesinin artırılması için gereksiz ve hastalıklı dalları belli dönemlerde kesilmelidir. Bu dönem genelde büyümenin durgun olduğu Kasım-Aralık, Mart veya Nisan aylarıdır(Usta, 2004:6).

1.1.1. Çayın Yetiştirme Tekniği

Çay bitkisi genel olarak tohumla ve çelikle olmak üzere iki şekilde yetiştirilir. Çay bitkisinde tohumla üretim sonucu kazık kök, çelikle üretim sonucu saçak kök sistemi oluşmaktadır. Çay bitkisinde genellikle görülen yabancı dölllenme sebebiyle büyük ölçüde bir melezleşme olmakta ve birçok melez çay tipleri ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple çaylıklar oluşturulurken tohum yerine çelik kullanılması daha uygun olmaktadır. Fakat çelikle üretim tohumla üretime göre daha zor olduğundan ülkemizde bu yöntem fazla kullanılmamaktadır(Kaçar, 1992:22).

1.1.1.1. Tohumla Üretim

Bu üretim tekniği çay bitkisinde ilk olarak çiçek gözleri belirginleşmeye ve sırayla çiçek gözleri açmaya başladığında gerçekleşir. Döllenen çiçek tomurcukları bir yıllık süreç içerisinde meyve haline gelir. Oluşan meyvelerin içinde çay tohumları ortaya çıkar(MEGEP, 2008:4).

Dikimden en az bir yıl önce arazide 50 cm derinliğinde çukur açılır ve mikroorganizmalar tarafından iyice ayrışabilmesi için dekara 3-4 ton ahır gübresi verilerek toprak dikim için hazırlanır. Olgunlaştıktan sonra toplanan tohumlar 1,5 cm çapında deliklere sahip oluktan geçirilir ve eleğin üstünde kalanlar alınır. Ekimden önce elek üstü tohumlar su dolu bir kapta 24 saat bekletildikten sonra suyun altına çöken tohumlar ıslatılmış bir çuval arasına serilir ve çatlayıncaya kadar bekletilir. Tohumlar çatladıktan sonra alınır ve daha önce hazırlanmış çukurlara ekilir(Kaçar, 1992:23).

1.1.1.2. Çelikle Üretim

Çelikle üretim klon olarak seçilen çay ocaklarından alınan çeliklerden tarlaya ekim için uygun köklü fide yetiştirilmesi şeklinde tanımlanabilir. Çelikle yetiştirilen çay fidenleri klon olarak belirlenen çay bitkisinin bütün özelliklerini gösterir. Bu sebeple çay bitkisinin seçimi büyük önem taşır. Klon olarak belirlenen çay bitkisinin iyi nitelikli, fazla ürün veren, hastalık ve zararlılara karşı dayanıklı olması gerekir. Seçilen üstün nitelikli çaylıklar Mart, Kasım veya Aralık aylarında budanır. Budamanın ardından gelen ilk sürgünden ürün alınmaz. Bu sürgünler Temmuz ayına kadar çelik alınacak gövdeye sahip olurlar(MEGEP, 2008:11).

Her bir çelikle sağlıklı yaprak ve 3-5 cm boylarında bir dal olmalıdır. Keskin bir bıçakla dal yaprağın 2,5 cm altından çapraz kesilir. İçi toprak dolu plastik kaplar hazırlanır ve çelikler eğimli ekilir. Çelikler köklendikten sonra plastiğin iki yanını keskin bıçakla kesilir, plastik çıkarılır ve tarlaya dikilir.

1.1.2. Çayın İşleme Tekniği

Yüzlerce yıl önce Çinliler genç ve körpe çay yapraklarını açık havada bırakarak soldurmuşlar, elleriyle kıvırdıkları yaprakları serin ve nemli bir yerde fermantasyona bıraktıktan sonra kömür sobalarının üzerine yerleştirdikleri saçta kurutarak siyah çay üretimini gerçekleştirmişlerdir. Çinlilerin uyguladığı soldurma, kıvrırma, fermantasyon ve kurutma işlemleri günümüze kadar gelen Ortodoks yöntemi içerisinde de aynen yer almaktadır(Kaçar, 1992:185). Günümüzde siyah çay üretiminde kullanılan sistemler Ortodoks yöntemin günün koşullarına göre değiştirilmesiyle geliştirilmiştir.

İşleme aşamasındaki biyokimyasal değişimler üretilen çayda renk, tat, aroma ve koku gibi özelliklerin ortaya çıkmasını sağlar. Çayın işlenmesindeki asıl amaç çay yaprağında bulunan faydalı maddelerin bozulmadan kuru çaya geçmesini sağlamak, zararlı maddeleri etkisiz hale getirmektir(Kaçar, 1967:81). Yaklaşık beş kilo çay yaprağından bir kilo siyah çay elde etmek için Ortodoks yöntemdeki aşamalar özetle şöyledir:

1.1.2.1. Soldurma

Siyah çay üretiminin ilk ve en önemli aşaması soldurmadır. Soldurmanın amacı yaş çayda bulunan suyun buharlaştırılarak fiziksel olarak kıvrıma için uygun esnekliğe dönüştürmektir. Yaş çay yaprağında % 70-83 arasında değişen miktarda su mevcuttur. Çay yaprağı bu şekilde kıvrılmak istenirse kırılarak küçük parçalara ayrılırken, çayın nitelik kazanmasında ve fermantasyon işleminin iyi bir biçimde oluşmasında büyük önem taşıyan hücre özsuyu akarak kaybolur. Soldurulmuş yaş çay yaprağı yumuşak bir hale gelerek kırılmadan kıvrılmaya uygun bir duruma girer. Soldurma işleminde su miktarının azalması nedeniyle yoğunluğu artan özsuyu kıvrılma anında yaprak dışına çıkar ve akmadan çay yaprağına yapışır. Soldurma süresi genel olarak 16-20 saat arasında değişir. Bu süre içerisinde 100 kg yaş çay yaprağından 25-50 kg kadar su buharlaşır(Kaçar, 1992:187).

Uygun biçimde hasat edilen çay yapraklarının soldurma işlemi genelde doğal soldurma ve kontrollü soldurma olarak iki şekilde yapılır. Doğal yollarla yapılan soldurmada çay hasat edildiği anda işlem başlamış olur. Yapraklar daha sonra hava akımının en bol olduğu yerlere serilerek soldurmaya bırakılır. Fakat bu yöntem hem hava koşullarına bağımlı olduğundan hem de homojen solmuş çay yaprağı temin etmek imkânsız olduğundan günümüzde yerini kontrollü soldurmaya bırakmıştır. Kontrollü soldurma için uygun sıcaklık ve yeterli kurutma gücüne sahip hava ile çay yaprağının temas edeceği vantilatörlü soldurma odasından faydalanılır(Çayın 90 yılı, 2014:96).

1.1.2.2. Kıvrıma

Siyah çay üretiminin ikinci aşaması kıvrımadır. Kıvrıma işlemi solmuş çay yapraklarının farklı çay imalat makinalarında ezilmesi, parçalanması ve bükülmesiyle hücre özsuyunun dışarı çıkması ve yapraklara bulaşmasıyla başlar. Kıvrımanın ilk

evresinde enzimlerle başlatılan oksidasyon, çay yaprağında önemli kimyasal değişimlere sebep olur. Bunun sonucunda canlı organizmalarda solunum dahil birçok biyokimyasal olaylar temelden değişime uğrar. Bu kimyasal değişimler kuru çayın en önemli işlemi olan fermantasyonda en yüksek seviyeye ulaşır(Çayın 90 yılı, 2014:96-97). Kıvrırma işlemi iki aşamada gerçekleşir.

Birinci aşama düz kıvrırma makinalarında yapılır. Bu kıvrırma makinaları azar azar doldurulduğunda en az 315 kg solmuş çay yaprağı alabilir. Bir kıvrırma makinası vardiyada sekiz defa doldurulup boşaltılır ve kıvrırma işlemi 45 dakika sürer. Birinci kıvrırma yapıldıktan sonra makinadan alınan çaylar elekten geçirilir. Elek altında kalan çaylar fermantasyona, geri kalan kısmı ikinci kıvrırma için presli veya göbekli kıvrırma makinalarına gönderilir(Çaykur, 2003a:1).

İkinci aşama, birinci kıvrırmada yeterince parçalanmamış kaba yaprakların göbekli veya presli kıvrırmalarda daha fazla parçalanmaları sağlanarak yaprağın içindeki hücre özsuyunun dışarı çıkartılmasıyla daha iyi fermantasyon koşullarının hazırlanması için yapılır. Presli makinada kıvrırma süresi 40 dakika, göbekli makinada ise 15 dakikadır. İkinci kıvrırmadan çıkartılan çaylar havalandırıldıktan sonra fermantasyona gönderilir(Çaykur, 2003a:1).

1.1.2.3. Fermantasyon

Kıvrırma aşamasında oluşan oksidasyon yeterli olmamaktadır. Oksidasyonun devam edebilmesi için kıvrırılmış yapraklara fermantasyon işlemi uygulanır. Fermantasyon, kıvrırılan yaş çay yapraklarının kuru çayda istenilen renk, koku, parlaklık ve aromanın oluşması için nemi ve sıcaklığı ayarlanmış odalarda bekletilmesidir. Çay imalatında ilk kalite kontrol fermantasyon aşamasında yapılır.

Fermantasyon süresi 40 dakika ile 3 saat arasında değişir. Soldurma ve kıvrırma aşamalarındaki hataları gidermek, renk ve koku durumunu istenilen aşamaya getirmek için gerektiğinde fermantasyon zamanı uzatılır veya kısaltılır. Fermantasyon sırasında rutubet oranı % 90-95 civarında olur. Kararmalardan sakınabilmek için rutubet oranının yüksek tutulması gerekir. Fermantasyonda ideal sıcaklık 24-26 °C arasındadır. Sıcaklığın yüksekliği oranında canlılık azalır, mat ve donuk bir renk oluşur. Fermantasyon

sonucunda çay yaprağının rengi koyu yeşilden bakırimsı kırmızıya dönüşür ve çaya özgü hoş koku oluşur (MEB, 2010:5).

1.1.2.4. Kurutma

Kurutma, kıvrılmış ve fermente olmuş çay yaprağının siyah çaya dönüşerek paketlenabilir ve taşınabilir duruma gelmesidir. Kurutmanın amacı fermentasyon olayına son vermek, kazanılan özelliklerin ve oluşan maddelerin yitirilmesine engel olmaktır. Kurutma ile enzimlerin aktifliği ve biyokimyasal olaylar sona erer(Usta, 2004:9).

Kurutma, tabla üzerinde hareket eden çay yaprağına sıcak hava üflenerek gerçekleştirilir. Fırına verilen havanın sıcaklığı 87-99 °C arasında değişirken, fırından çıkan havanın sıcaklığı da 50-55 °C arasında olur. Fermentasyondan sonra çay yaprağında bulunan % 45-50 arasındaki nem oranı, kurutma işlemi ile siyah çaya dönüştüğünde % 3 civarlarına düşer. Kurutma işlemi 20-25 dakikada tamamlanır. Kurutma süresinin uzun olması, siyah çayın burukluğu ve kokusu üzerinde olumsuz etki yapar. Öte yandan kurutma süresinin kısa tutulması da çay deminin zayıf olmasına neden olur(Kaçar, 1992:237).

1.1.2.5. Tasnif ve Harmanlama

Fırından çıkan siyah çaylar lif tutucularından geçirilerek lif ve çay çöplerinden ayrıldıktan sonra bantlarla tasnif bölümüne getirilir. Tasnif bölümünde siyah çaylar, yukarıdan aşağıya doğru 2,5 santimetre karede 8-10-12-20 delikli elekleri olan makinalardan ileri geri titreşimle geçirilerek dört ayrı kaliteye ayrılır ve kâğıt torbalara doldurulur(Çayın 90 yılı, 2014:99).

Paketleme öncesi paketlenen çayın kalitesine göre çay nevelerinin her birinden farklı yüzdelerde alınacak miktarlar karıştırılarak harman edilir. Çay sektöründe küçük ölçekli işletmeler ürettikleri çay nevelerinin tamamını harmanlayarak tek paket halinde piyasaya sürmektedirler. Fakat büyük ölçekli işletmeler çayın kalitesine göre farklı nevi içerikli paketler üretebilmektedirler. Çay neveleri arasında 1, 2 nevi çaylar birinci kalite; 3, 4 nevi çaylar ikinci kalite olarak bilinmektedir. Yeni marka çay üretileceği zaman içerisindeki çay nevelerinin oranlarını belirten harmanlama reçetesi hazırlanır. Bu reçeteye göre belirlenen çay neveleri alınarak harmanlama makinalarına doldurulur. Harmanlamada dikkat edilecek konulardan biri çayların tat, renk, aroma gibi

özelliklerinin bölgelerin değişen istek ve alışkanlıklarına göre yapılmasıdır(Çayın 90 yılı, 2014:99).

1.2. DÜNYA ÇAY SEKTÖRÜ

1.2.1. Çay Üretim ve Ticaretinin Tarihsel Gelişimi

Çay, Güney ve Güneydoğu Asya'nın bilinen en eski bitkilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çay bitkisinin vatanı hakkında kesin bir görüş birliği olmamakla birlikte, Güney Çin'den başlayıp Assam'a kadar devam eden nemli tropikal ve subtropikal iklim özelliği taşıyan Güneydoğu Asya olarak kabul edilmektedir(Tarkan, 1973:2). "Çay" kelimesi de Çin menşeli olup, Kanton telaffuzundaki Ch'a veya Chan'dan türemektedir. Japonya'ya Ca, Türkçe'ye çay şeklinde girmiştir. Çince'nin Amoy lehçesinde Tay şeklini alan telaffuzu ise batı dillerindeki tea kelimesinin aslını oluşturmaktadır(Kaçar, 1992:13).

Çay, önceleri keyif verici bir içecek olmaktan ziyade ilaç olarak kullanılmıştır. Tarih öncesi zamanlarda insanlar, çay yapraklarının iğnenince dinleştirici ve yaralara sürünce de iyileştirici etkisini fark ederek çayı, ilaç olarak kullanmışlardır. Güneybatı Çin'de ise bir lapa olarak tüketilmiş; bugünkü Kuzey Tayland'a denk gelen kabileler, soğancık, zencefil, ve diğer malzemelerle karıştırılan çay yapraklarını buğulayıp veya kaynatıp toprak biçimine getirerek, daha sonra tuz, yağ, sarımsak ve kurutulmuş balıkla birlikte yemek olarak tüketmişlerdir. Tüm bu örneklerden de anlaşılacağı gibi çay, içecek olarak kullanılmadan önce bir ilaç ve yiyecek maddesi olarak kullanılmıştır(Standage, 2005:189-190). Fakat zamanla çay yaprağında "tein" adı verilen uyarıcı maddenin keşfedilmesiyle çayın kullanılış şekli değişmiş, ilaç olarak kullanımın yanında keyif verici içecek olarak da kullanılmaya başlanmıştır(Tarkan, 1973:2).

Çay kültürü ilk olarak Çin'de başlamıştır. Dönemin Çin İmparatoru Shen Nung (M.Ö. 2737 yıllarında) çay bahçelerinin kurulmasıyla yakından ilgilenmiş, çayın faydalı bir bitki olduğunu halka anlatmaya çalışmıştır(Kaçar, 1986:41). Çay üretimi ve tüketiminden bahseden ilk yazılı kaynaklar ise M.S. 350 yılında yazılan Çince bir lügate yer almıştır. Bir Arap seyahatnamesinde Kanton şehri gelirlerinin çay ve tuzdan alınan vergilerden oluştuğunu yazması çay üretiminin Çin'den yayıldığını göstermektedir (Kakuzo, 1944:17).

M.S. dördüncü yüzyılda çayın yaygınlaşarak popülerleşmesi, basitçe elle yabancı çay bitkisini toplamak yerine, plânlı çay tarımına başlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Tüm bunlardan sonra çay, bütün Çin'e yayılma imkânı bulmuş ve Çin'in ulusal içeceği haline gelmiştir. Çin, çay üretip tüketmenin yanında ticaret yoluyla da yayılmasını sağlamıştır. Çin, karadan İpek Yolu boyunca, denizden Hindistan, Japonya ve Kore ile gelişen ticaret doğrultusunda, tekstil ürünleri ve yiyecek ithal ederken karşılığında çay vermiştir. Böylece çay, uluslararası ticarete konu olmuştur(Standage, 2005:190).

Çay ticaretinin, Çin ve Avrupa ülkeleri arasındaki gelişmesi on altıncı yüzyıla denk gelmektedir. Avrupa raporlarında çaydan ilk kez 1550'lerde söz edilmektedir. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru Hollandalılar Doğu Hint Adalarına ulaşarak, Çin mallarını diğer ülkelerin aracılığıyla satın almaya başlamışlardır. Asıl olarak Avrupa'ya ilk çay sevkiyatı 1610 yılında Hollandalı gemiciler tarafından gerçekleştirilmiştir. Çay Hollanda'dan 1630'larda Fransa'ya ve 1650'lerde de İngiltere'ye ulaşmıştır(Standage, 2005:197).

O dönemde dünyanın en fazla kahve tüketen ülkesi olan İngiltere'de çay tüketimi hızla artmış, on sekizinci yüzyıldan itibaren İngilizlerin vazgeçilmez içeceği haline gelmiştir. Çayın İngiltere'de yayılmasını etkileyen faktör, Doğu Hint Adaları'ndan İngiltere'ye ithalat tekeli verilen Doğu Hindistan Şirketi'nin rolü olmuştur. Geniş İngiliz İmparatorluğu sınırları dahilindeki tüm devletlere çay bu şirket tarafından tedarik edilmekteydi. İngiliz Hükümeti, aşırı talep artışının önüne geçmek için gümrük verilerini yükseltmiş ve Çay Kanununu (Tea Act) kabul etmiştir. Kanunun amacı Doğu Hindistan Şirketi'nin çay ticaretindeki tekel konumunun sürekliliğini sağlamaktı(Özyurt, 1987:8). Özellikle Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde çay tüketimini kontrol altına almak ve Doğu Hindistan Şirketi'nin bu bölgelerdeki etkinliğini arttırmak gibi konulara hükümet çok önem veriyordu. Bu amaçla, İngiltere'nin o dönemdeki Hazine Bakanı şirkete çayı kolonilerdeki aracılara değil, direkt tüketicilere satabilme ruhsatı verdi. Şirket ayrıca çayı aracılardan sattığı fiyattan satarak, toptan ve perakende satış fiyatları arasındaki farkı da tahsil edebilecekti. Kolonilerdeki çay tüccarlarının iflası anlamına gelen bu stratejiyi hazırlarken İngiliz hükümetinin göz önünde bulundurduğu en önemli faktör Amerikalı kadınların çay tutkusu idi. Fakat olaylar İngilizlerin beklediği yönde gelişmedi. Aksine kolonicilerin yaşadığı tüm yerleşim birimlerinde kadınlar toplantılar ve basın aracılığıyla İngilizlerin satacağı çayı içmemeye yemin ettiler. Amerikalı çay tüccarlarının

haklarının iadesini isteyen bu hareket Amerika bağımsızlık mücadelesinin başlangıcı oldu. 16 Aralık 1773 akşamı Boston limanında yaklaşık 100 kolonici, Kızılderililer gibi giyinip Doğu Hindistan Şirketi'ne ait olan 342 sandık çayı, bugünün değeriyle yaklaşık olarak 1 milyon dolar eden, denize döktü. Sonraları Boston Çay Partisi olarak adlandırılan bu olayın ardından, şehir İngiliz ordusu tarafından işgal edildi. Bunun üzerine bir araya gelen koloni liderleri isyanın başladığını ilan ettiler ve bu isyan Amerika'nın bağımsızlık kazanmasıyla sonuçlandı(Özdal ve Karaca, 2015:243).

Çay üretimi ve ticareti açısından on yedinci yüzyılın sonu ile on sekizinci yüzyılın başları büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde İngiltere, Amerika ve Hollanda arasında çay ticareti alanında rekabet ortaya çıkmış ve Çin'in tek üretici ülke konumunda olması bu rekabeti daha da derinleştirmiştir. Sonuçta İngiltere çay ticaretinin yüksek kâr getirmesinin de etkisiyle çay üretimiyle ilgili alternatifler aramıştır. Kuzey Hindistan'ın Assam bölgesinde 1823 yılında yabani olarak yetişen çay bitkisinin bulunması üzerine üretim denemeleri yapılmış ve başarılı olunmuştur. 1839 yılında Hindistan'da üretilen çaylar piyasaya çıkmış, kısa bir süre sonra ise Seylan adasında çay üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır(Özyurt, 1987:8-9). 1839 yılı aynı zamanda dünya çay ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Londra Çay Borsasının kurulduğu yıldır. Londra'nın ardından 1891'de Kalküta (Hindistan), 1883'te Kolombo (Seylan) çay borsalarında açık arttırma usulü ile ilk çay satışları yapılmıştır.

Çay ticareti bakımından İngiltere ve Hollanda'nın rekabeti çay tarım alanlarının yayılmasına neden olmuştur. Nitekim İngiltere'nin Hindistan'da çay üretimine yönelmesine karşılık Hollanda, sömürgesi olan Endonezya'da yirminci yüzyılın başlarında çay üretimine başlamış, akabinde Sumatra ve Jawa adalarında bunu devam ettirmiştir. Çay üretim ve ticaretindeki rekabet Almanların Afrika kıtasında üretime başlamasıyla biraz daha derinleşmiştir.

Sri Lanka (önceki adıyla Seylan)'nın bağımsızlığına kavuşmasından sonra bu ülkeden ayrılmak zorunda kalan İngiliz çay firmaları, faaliyetlerini devam ettirebilmek için yeni üretim alanları aramışlardır. Sonuçta iklim ve çevre şartları uygun, işgücünün ve toprak fiyatlarının oldukça düşük ve devlet desteğinin yüksek olduğu Kenya'yı seçmişlerdir. Sözü edilen müsait şartlar İngilizlerin sahip oldukları modern teknoloji ve tecrübe birikimi ile birleşince maliyetleri minimum seviyeye indirmek mümkün hale

gelmiş ve böylece Kenya dünyanın önemli çay üreticilerinden biri haline gelmiştir. Kenya'nın yanı sıra Afrika'da Malavi, Mozambik, Uganda, Kongo, Güney Amerika'da Arjantin, Peru, Brezilya, Asya'da Myanmar, Vietnam, Rusya, Gürcistan, İran, Türkiye, Japonya ve dünyanın bazı ülkelerinde çay tarımına başlanması dünya çay üretimini ve ticaretini arttırmıştır.

1.2.2. Dünya'da Çay Tarım Alanları

Dünya yüzeyinde çay tarımına elverişli kuşak Kuzey yarım kürede 42. Paralel, Güney yarım kürede 27. Paralel daireleri arasında kalan alandır. Yıllık toplam yağışın çok, yağışın aylara dağılımı düzenli, yaz ve kış mevsimleri ılık olan bölgelerde yetiştirilebilmesine rağmen Dünya'da çay tarımının yapıldığı yerler oldukça sınırlıdır.(Çaykur, 2015a:2). En büyük çay havzaları Çin, Hindistan ve Seylan'da bulunmaktadır(Kaçar, 1992:22). Çay Ekvator'a yakın olan bölgelerde 2000 metre yüksekliğe kadar yetiştirilir, diğer bölgelerde, kış aylarında sıcaklık çok düşük olduğu için yükseklerde yetişmez.

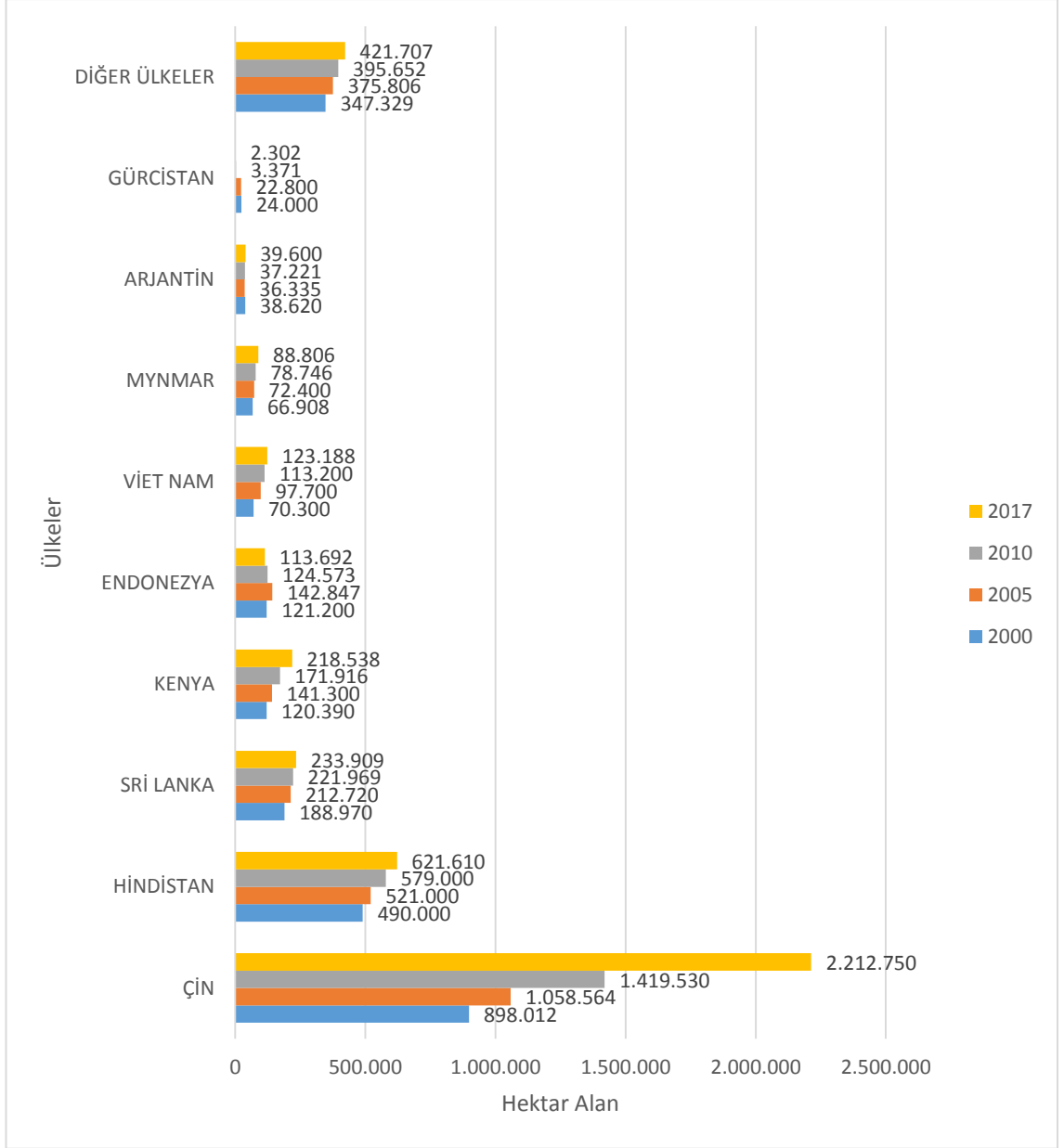
Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nün verilerine göre günümüzde Dünya üzerinde 49 ülkede çay tarımı yapılmaktadır. Bu ülkelerin 21 tanesi Afrika kıtasında, 19 tanesi Asya kıtasında, 7 tanesi Amerika kıtasında, 1 tanesi Avrupa kıtasında ve 1 tanesi de Avustralya kıtasında bulunmaktadır.

Tablo 1.1. Dünya Çay Tarım Alanlarının Dağılımı(Hektar Alan)

Ülke	2000		2005		2010		2017	
	Alan	%	Alan	%	Alan	%	Alan	%
Çin	898.012	38	1.058.564	40	1.419.530	45	2.212.750	54
Hindistan	490.000	21	521.000	19	579.000	18	621.610	15
Sri Lanka	188.970	8	212.720	8	221.969	7	233.909	6
Kenya	120.390	5	141.300	5	171.916	5	218.538	5
Endonezya	121.200	5	142.847	5	124.573	4	113.692	3
Vietnam	70.300	3	97.700	4	113.200	4	123.188	3
Myanmar	66.908	3	72.400	3	78.746	3	88.806	2
Arjantin	38.620	1	36.335	1	37.221	1	39.600	1
Gürcistan	24.000	1	22.800	1	3.371	0.1	2.302	0,05
Toplam	2.018.400	85	2.305.666	86	2.749.526	87,1	3.654.395	89,05
Asya	2.092.138	88	2.380.504	89	2.799.995	89	3.648.900	89
Afrika	220.909	9	252.448	9	295.443	9	378.807	9
G.Amerika	46.362	2	42.381	1	42.804	1	42.261	1
Toplam	2.359.409	99	2.675.333	99	3.138.242	99	4.069.968	99
Dünya Toplam	2.365.729	100	2.681.472	100	3.145.178	100	4.076.102	100

Kaynak: <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC> (17.04.2019)

Grafik 1.1. Dünya Çay Tarım Alanları (Hektar Alan)

Not: Grafik, Tablo 1.1'den alınan verilerle oluşturulmuştur.

Tablo 1.1'de ki verilere göre Dünya'da çay tarım alanları 2017 yılında 4.076.102 hektar alandır. Bu alanların % 89'u Asya'da, % 9'u Afrika'da ve % 1'lik kısmı da Güney Amerika kıtasında bulunmaktadır. 2000-2017 yılları arasında Dünya genelinde çay üretim alanları % 72 oranında genişlemiştir. Yeni üretici ülkelerin ortaya çıkmasından dolayı en fazla genişleme % 30'luk oranla 2010-2017 yılları arasında olmuştur. Kıtalar itibariyle değişim oranları incelendiğinde 17 yıllık dönemde en fazla artış % 74 oranında

Asya kıtasında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Afrika kıtasındaki artış % 71 olurken, Güney Amerika kıtasında % 9 oranında azalış meydana gelmiştir.

Ülkeler itibariyle dağılıma bakıldığında 2017 yılında çay tarım alanlarının % 54'ü(2.212.750ha) Çin'de bulunmaktadır. Dünya'nın en geniş çay üretim alanına sahip Çin'de çaylık alanlar 17 yılda istikrarlı bir şekilde artmıştır. En fazla artış % 56 oranında 2010-2017 döneminde olmuştur. Hindistan çay tarım alanlarının % 15'ine(621.610ha) sahiptir. Ülkede çay tarım alanları 17 yıllık dönemde % 27 oranında artmıştır. Afrika kıtasının en geniş çaylık alanına sahip Kenya'nın dünya çay alanı içindeki payı % 5'tir(218.538ha). Kenya'daki çaylık alanlar aynı dönemde % 81 oranında artış göstermiştir. Dünya'nın beşinci büyük çaylık alanına sahip Endonezya'da tarım alanlarının 2005 yılında duraklamaya başladığı 2005 ten sonra gerileme dönemine geçtiği gözlenmektedir. Tabloya göre en fazla çaylık alan azalışı % 90 oranında Gürcistan'da olmuştur.

1.2.3. Dünya Çay Talebi ve Arzı

1.2.3.1. Çay Talebi ve Tüketimi

Çay tüketimi genel olarak fiyat değişimi, gelir seviyesi ve demografik özellikler gibi faktörlerce belirlenmektedir. Bu faktörlerin tüketim miktarına etkisi ülkeye göre farklılık göstermektedir. Örneğin, gelişmiş ülkelerde çay talebinin gelir esnekliği inelastiktir. Bu ülkelerde çay talebini hayat tarzı, alışkanlıklar ve kültürel gelenek gibi demografik faktörler daha çok etkilemektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerde daha farklıdır. Kuzey Afrika, Ortadoğu, Güney Asya ülkelerinde gelir seviyesi arttıkça çay tüketim miktarı da artmaktadır.

Çayı ikâme edebilen ikâme malların varlığı da çay talebini ve tüketimini etkilemektedir. Genel olarak çayı ikâme edebilen gerek soğuk, gerekse sıcak içecekler grubunda çok sayıda ürün bulunmaktadır. Ancak bunların çayı ikâme edebilme yeteneği her zaman ve her yerde benzer olmayıp ülkeden ülkeye farklılaşabilmektedir. Örneğin, ABD pazarında alkolsüz içecekler çayın önemli rakibi olduğu görülürken, aynı şey kahve hakkında söylenemez. Almanya'yla ilgili tüketim istatistikleri kahvenin bu ülkede çayın ciddi rakibi olduğunu ortaya koymaktadır.

Dünya çay tüketimindeki gelişmeleri yakından inceleyebilmek için Tablo 1.2'deki verilerden yararlanacağız. Tabloda başlıca ülkelerin toplam ve kişi başı çay tüketim verileri gösterilmiştir.

Tablo 1.2. Toplam Çay Tüketim Miktarı (Ton) ve Kişi Başına Çay Tüketim Miktarı (Kg)

Ülkeler	1962		1993		2017	
	Toplam	Kişi Başına	Toplam	Kişi Başına	Toplam	Kişi Başına
İrlanda	10.749	3,790	11.410	3,210	10.407*	2,191
İngiltere	233.767	4,390	151.110	2,590	105.510	1,896
Rusya	27.583	0,225	36.000	0,242	141.192	0,977
Fas	17.023	1,300	30.060	1,150	42.932*	1,217
Mısır	27.794	0,975	69.960	1,240	84.801	0,869
Polonya	-	-	30.500	0,790	13.882	0,365
Japonya	71.874	0,750	129.740	1,040	122.931*	0,968
S. Arabistan	-	-	16.130	0,94	31.283	0,949
Almanya	10.364	0,140	17.290	0,210	24.952	0,301
Çin	-	-	400.820	0,340	302.353	0,218
Endonezya	-	-	-	-	52.000	0,196
Hindistan	138.016	0,295	560.000	0,630	1.040.000	0,776
ABD	58.759	0,315	12.950	0,940	111.756	0,343
Fransa	-	-	12.430	0,220	6.206	0,092

* 2016 yılı tüketim rakamlarıdır.

** Kişi başı tüketim miktarları toplam tüketimin ülke nüfusuna bölünmesiyle bulunmuştur.

Kaynak 1:Tarkan, 1973:64

Kaynak 2:International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 1993

Kaynak3:[https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2017&start=1962\(21.04.2019\)](https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2017&start=1962(21.04.2019))

Kaynak 4: FAO Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea Twenty-Third Session, Current Market Situation and Medium Term Outlook, <http://www.fao.org/3/BU642en/bu642en.pdf> (23.04.2019)

Çay tüketimi denince ilk akla gelen ülke olan İngiltere'nin tüketim miktarında 45-55 yıl öncesine göre hızlı düşüş yaşanmıştır. Örneğin, 1962 yılında 233 bin tonla en fazla çay tüketen ülke iken, bu rakamın 31 yıl sonra 151 bin ton, 54 yıl sonra 105 bin ton olduğu görülmektedir. Bu dönemlere ait kişi başı tüketim rakamları sırasıyla 4,39 kg, 2,59 kg ve 1,89 kg olup, çay tüketimindeki önemli düşüşü daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Asırlar boyu dünya çay ithalatı ve ticaretinde lider konumda bulunmuş İngiltere'de çay tüketiminin azalması talebin rakip mallara kaymasından kaynaklanmıştır. Avrupa'da yıllık çay tüketimleri 10 bin tonun üstünde olan diğer ülkeler; Almanya, Polonya ve İrlanda'dır. Almanya ve Polonya'da yıllık çay tüketimi incelediğimiz dönemde nispi olarak artarken, İrlanda'da kayda değer bir gelişme olmamıştır. Diğer Avrupa ülkelerinde çay tüketimi düşüktür.

Sovyetler Birliği'nde 1962 yılında 27 bin ton olan çay tüketimi 1980'li yılların sonuna kadar artış göstermiş, 1990'lı yılların ilk yarısında sert bir şekilde düşmüştür. 1989 yılında 215 bin ton olan çay tüketim miktarı 1991'de 135 bin, 1993'te 36 bin tona

kadar gerilemiştir(ITC). Bu durum Sovyetler Birliği'nde meydana gelen şiddetli ekonomik krizden kaynaklanmıştır. 1990'lı yılların sonuna doğru çay tüketim miktarı yeniden artmaya başlamıştır.

Toplam tüketim verileri yerine kişi başı tüketim rakamlarını araştırmakla dünya çay tüketim konjonktürü hakkında daha net bilgi elde edebiliriz. 2017 yılı kişi başı çay tüketimine 1962 ve 1993 yıllarıyla birlikte baktığımızda aradan geçen zamanda tüketim değerlerinin değiştiği görülmektedir. Kişi başı çay tüketiminin halen en fazla olduğu ülkeler İngiltere ve İrlanda'dır. Fakat bu ülkelerde çay tüketimi düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. Hindistan ve Almanya'nın kişi başı çay tüketim verilerinde geçmiş dönemlere oranla önemli artış kaydedilmiştir. Dünya çay üretimi açısından sayılı ülkelere olan Çin ve Endonezya aradan geçen zaman diliminde çay tüketiminde önemli artış gerçekleştirilememiş ve kişi başı çay tüketiminde son sıralarda bulunmuşlardır.

1.2.3.2. Çay Arzı ve Üretimi

1.2.3.2.1. Çay üretim hacmindeki gelişmeler

Dünya çay üretim hacmindeki gelişmelere bakıldığında üretim hacminin nispeten istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Bu durumu Tablo 1.3'teki verilere bakarak gözlemleyebiliriz:

2005 yılındaki dünya çay üretimi 1999 yılına göre % 24 oranında artarken, 2005-2010 döneminde % 21, 2010-2017 döneminde ise % 42 oranında artış göstermiştir. 1999-2017 yılları arasındaki 18 yıllık dönemde % 114 oranında artış gösteren dünya çay üretimi 6 milyon tonu aşmıştır. Kıtalar itibariyle incelediğinde 1999-2017 döneminde Asya'da % 121, Afrika'da % 90, G. Amerika'da % 39 oranında artış olduğu görülmektedir.

Başlıca üretici ülkelerden Çin'de 1999-2005 döneminde % 38, 2005-2010 döneminde % 58, 2010-2017 döneminde % 67, 1999-2017 yıllarında ise % 263 oranında üretim artışı yaşanmıştır. Diğer önemli üretici ülkelerden, Hindistan'da söz konusu dönemlere ait artış oranları sırasıyla % 17, % 2, % 37 ve % 64, Kenya'da % 30, % 23, % 10 ve % 76, Sri Lanka'da % 12, % 4, % 5 ve % 23 olmuştur. Endonezya'da üretim eğiliminin düşüş yönünde olduğu görülmektedir.

Çin, günümüzde hem Asya’da hem de Dünya’da en fazla çay üreten ülke konumuna sahiptir. Bu ülkenin 2017 yılı dünya çay üretimindeki payı % 41, Asya ülkeleri üretimindeki payı ise % 47 olmuştur. Dünya çay üretiminde ikinci sırada olan ülke % 22 üretim payı ile Hindistan’dır. Hindistan’ın Asya ülkeleri içindeki üretim payı % 25’tir. Dünya çay üretimi sıralamasında üçüncü ülke % 7’lik payla Kenya, dördüncü ülke % 6’lık payla Sri Lanka olmuştur.

Dünya çay üretiminde üçüncü sırayı alan Kenya’nın 2017 yılı üretimi Afrika’nın toplam çay üretiminin % 58’ine denk gelmektedir. Afrika Kıtası’nda Kenya’yı % 8’lik payla Uganda ve % 6’lık payla Malawi izlemektedir. Güney Amerika Kıtası’nın başlıca çay üreticisi olan Arjantin’in Güney Amerika üretimindeki payı % 93’tür. Diğer üretici ülkelerin payı ihmal edilecek kadar düşüktür.

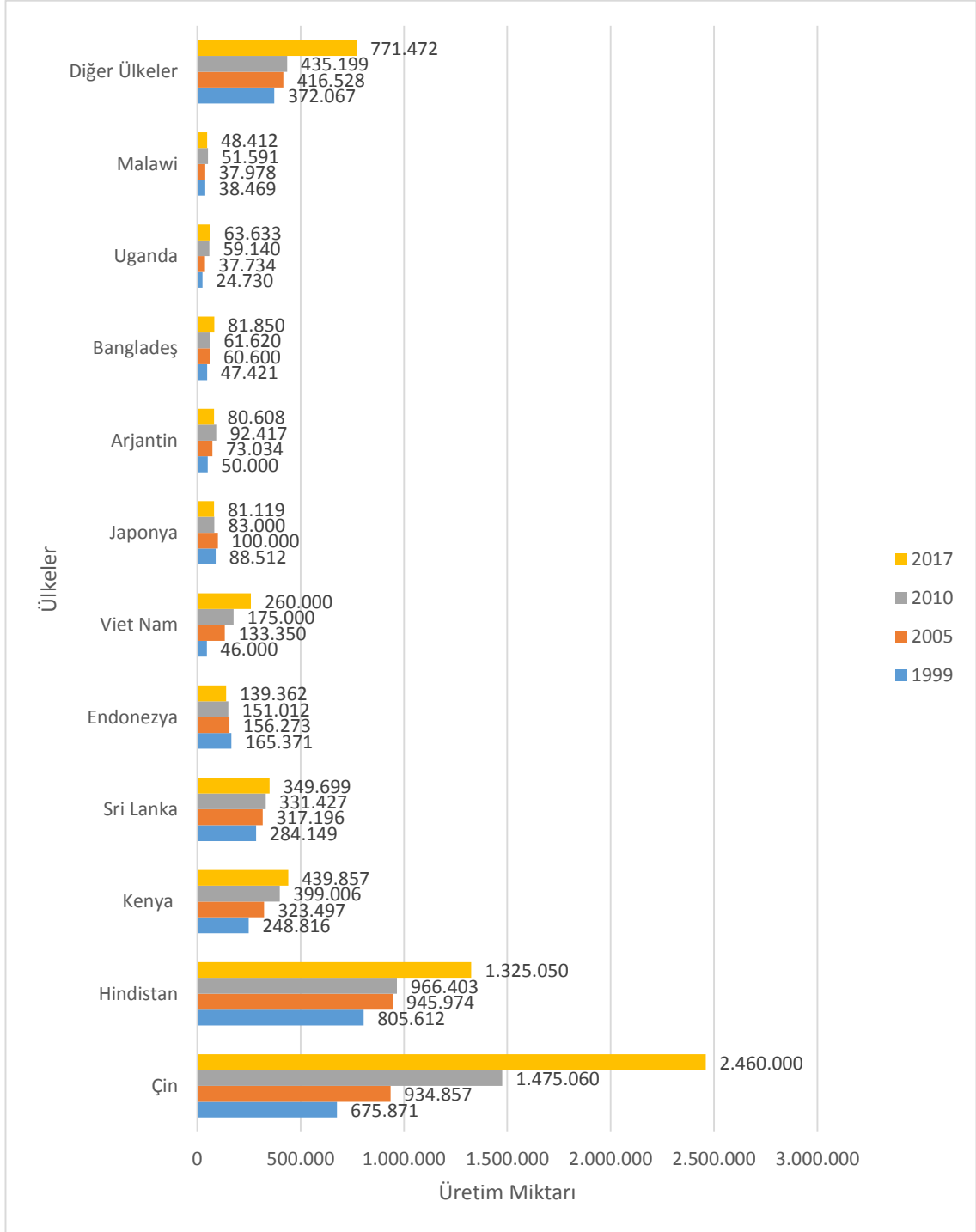
Tablo 1.3. Dünya Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton)

Ülke	1999		2005		2010		2017	
	Ton	%	Ton	%	Ton	%	Ton	%
Çin	675.871	24	934.857	26	1.475.060	34	2.460.000	41
Hindistan	805.612	28	945.974	27	966.403	23	1.325.050	22
Kenya	248.816	9	323.497	9	399.006	9	439.857	7
Sri Lanka	284.149	10	317.196	9	331.427	8	349.699	6
Endonezya	165.371	6	156.273	4	151.012	4	139.362	2
Vietnam	46.000	2	133.350	4	175.000	4	260.000	4
Japonya	88.512	3	100.000	3	83.000	2	81.119	1
Arjantin	50.000	2	73.034	2	92.417	2	80.608	1
Bangladeş	47.421	1	60.600	2	61.620	1	81.850	1
Uganda	24.730	1	37.734	1	59.140	1	63.633	1
Malawi	38.469	1	37.978	1	51.591	1	48.412	1
Toplam	2.474.951	87	3.120.493	88	3.845.676	89	5.329.590	87
Asya	2.372.454	83	2.950.979	83	3.551.246	83	5.256.139	86
Afrika	394.064	14	488.480	14	610.492	14	751.356	12
G. Amerika	61.700	2	82.734	2	102.817	2	85.926	1
Toplam	2.828.218	99	3.522.193	99	4.264.555	99	6.093.421	99
Dünya Toplam	2.847.018	100	3.537.021	100	4.280.875	100	6.101.062	100

Kaynak 1: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Kaynak 2: FAO Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea Twenty-Third Session, Current Market Situation and Medium Term Outlook, <http://www.fao.org/3/BU642en/bu642en.pdf> (23.04.2019)

Grafik 1.2. Dünya Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton)

Not: Grafik, Tablo 1.3'ten alınan verilerle oluşturulmuştur.

Dünya'da üretilen çayların büyük bölümünü siyah çaylar oluşturur. Bunun yanında dünya piyasasında tüketici talebinin artması sonucu, siyah çayla birlikte yeşil çayın üretimini de hızla artmaktadır. Kuru çay özelliğinde olmasına rağmen, yaş

yapraklardan farklı metotlarla üretilen yeşil çay, genellikle Güneydoğu Asya’da tüketilmektedir. Dünya yeşil çay üretimi Tablo 1.4’te verilmiştir.

Tablo 1.4. Dünya Yeşil Çay Üretim Miktarı (Ton)

Ülke	1999		2005		2010		2017	
	Ton	%	Ton	%	Ton	%	Ton	%
Çin	496.986	74	691.020	75	1.046.382	82	1.527.437	86
Japonya	88.500	13	99.300	11	82.988	6	76.667	4
Vietnam	34.000	5	61.000	6	63.000	5	94.200	5
Endonezya	37.000	5	37.746	4	33.000	3	34.013	2
Hindistan	8.191	1	9.400	1	16.000	1	14.850*	1
Tayvan	-	-	18.000	2	16.800	1	13.900*	1
Toplam	667.608	-	923.974	-	1.269.485	-	1.772.798	-

* 2014 yılı üretim rakamıdır.

Kaynak 1: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Kaynak 2: FAO Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea Twenty-Third Session, Current Market Situation and Medium Term Outlook, <http://www.fao.org/3/BU642en/bu642en.pdf> (23.04.2019)

Tablodan da görüleceği gibi 1999-2017 döneminde yeşil çay üretimi % 165 oranında artarak 1,8 milyon tona ulaşmıştır. 2017 yılı rakamlarına göre Dünya’da en fazla yeşil çay üreten ülke % 86’lık payla Çin’dir. Yeşil çay üretiminde ikinci ve üçüncü sırada % 5’lik payla Vietnam, %4’lük payla Japonya yer almaktadır.

Çin’deki toplam çay üretimi içinde yeşil çayın oranı 1999 ve 2005 yıllarında % 73 olmuş, sonraki yıllarda giderek azalan bu oran 2010 yılında % 71’e, 2017 yılında ise % 62’ye gerilemiştir. Japonya’da üretilen çayların neredeyse tamamı yeşil çaydan oluşmaktadır. Vietnam ve Endonezya’nın üretiminde de yeşil çay önemli yer tutmaktadır. Hindistan’da ise yeşil çayın kuru çay üretimindeki payı ihmal edilecek kadar küçüktür.

1.2.3.2.2. Başlıca çay üreticisi ülkeler

Günümüzde Dünya’nın 40’tan fazla ülkesinde çay üretimi yapılmaktadır. Bu ülkelerin her biri kendine özgü iktisadi, sosyal ve doğal şartlara sahiptir. Bu şartlardan ötürü çay üretiminin özellikleri ve üretim profili ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Hindistan, Bangladeş ve Malavi’de çay üretimi genel olarak büyük çaylık alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu işletmelerin çoğunluğu kısmen veya tamamen uluslararası firmaların kontrolü altındadır. Söz konusu firmaların bazıları yaş çayın tarımı, işlenmesi, harmanlanması ve ticaretini kapsayan çok geniş yelpazede çalışmakta, diğerleri ise sadece üretim yada ticaret alanlarında faaliyet göstermektedir. Çay üreticiliğinin devlet tarafından geniş destek gördüğü Kenya’da küçük işletmeler

endüstride önemli yere sahiptir. Çay tarımı birçok ülkede monokültür nitelik taşımakta ve bahçelerde çayın dışında başka bir bitki yetiştirilmemektedir. Sri Lanka'da ise çay üretim alanları bazen kauçuk ağacı ve baharat yetiştirilmesinde kullanılır. Bu uygulamayla geniş üretim alanlarının sağladığı ölçek ekonomilerinden yararlanma amacı güdülmektedir(Ali vd, 1997:29). Dünya çay sektöründeki mevcut durumun daha iyi anlaşılabilmesi için bazı üretici ülkelerin endüstri profillerini genel olarak gözden geçirelim.

Hindistan'da ondokuzuncu yüzyılda İngilizler tarafından kurulan çay sanayisinde genellikle büyük ölçekli firmalar bulunmaktadır. Bu firmaların bir kısmı -Hindustan Lever Ltd, Goodrick Group, Tata Tea Ltd- uluslararası çay piyasasında rol oynayan Hindistan merkezli şirketlerdir. Ayrıca dünya çay piyasasında faaliyet gösteren en büyük firmalardan biri olan Unilever'in Hindistan'da birden fazla üretim merkezi bulunmaktadır. Ülkede çay üretimi Kuzey ve Güney Hindistan bölgelerinde yapılmaktadır. Kuzey Hindistan'da Batı Bengal (Doors, Darjeeling ve Terai) ve Assam, Güney Hindistan'da Nilgiris ve Idukki bölgeleri iyi bilinen çay üretim merkezleridir. Ülkenin kuzey ve güney bölgeleri arasında verimlilik açısından büyük farklar bulunmaktadır. Kuzey Hindistan'ın Bihar ve Darjeeling bölgelerinde verimlilik güney bölgelerle kıyasla oldukça düşüktür. Bunun sebebinin toprak şartlarından ve bölgedeki çay bitkilerinin büyük kısmının yaşlı olmasından kaynaklandığı bilinmektedir.

Hindistan'da çay tarımında çalışanlara verilecek asgari ücret işçi sendikaları, işverenler ve hükümet temsilcileri tarafından belirlenirken, Assam bölgesinde de ücretler Assam İşçi Sendikası ile işverenler arasında yapılan anlaşmayla belirlenmektedir. İşletmelerde çay işçilerine günlük ödeme yapılmaktadır. Bölgede bir işçi, mahsulün en yoğun olduğu dönemde günlük 30-35 kg çay toplayabilmektedir.

Kenya'da ise çay tarımına 1903 yılında Limouri bölgesinde başlanmıştır. O zamandan beri hızla gelişen çay endüstrisi ülke ekonomisinin temel sektörlerinden biri haline gelmiştir. Kenya'da çay üretiminin % 62'sini küçük işletmeler, % 38'ini büyük işletmeler yapmaktadır. Büyük ölçekli işletmelerin çay tarım alanları 20 hektar alandan 7000 hektar alana kadar değişebilmekteyken küçük ölçekli işletmelerin çay tarım alanları ise 0,1 hektar alan ile 20 hektar alan arasında değişebilmektedir. Büyük ölçekli işletmeler Kenya Çay Üreticileri Birliği (The Kenya Tea Growers Association – KTGA) tarafından

temsil edilmektedir. Küçük ölçekli işletmeler de bu amaçla Kenya Çay Geliştirme Birliği (The Kenya Tea Developing Association – KTDA)’ni oluşturmuşlardır. (Rize Ticaret Borsası, 2012a:2).

Küçük ölçekli işletmelere ait fabrikaların yönetimi KTDA tarafından belirlenmektedir. KTDA yarı devlet teşkilatı olup, hükümet, Kenya Çay Üst Kurulu (The Board of Kenya), küçük çay üreticileri ve Topluluk Geliştirme Birliği (The Commonwealth Development Corporation – CDC)’ni temsil eden 20 kişilik yönetim kurulu tarafından yönetilir. Teşkilatın faaliyetleri ticari nitelik taşımakta ve hükümet kontrolünden belli ölçüde bağımsız olmaktadır(Rize Ticaret Borsası, 2012a:4).

Çin’de çay tarım alanları ülkenin ekonomik olarak geri kalmış iç bölgelerinde bulunmaktadır. Çay tarımı bu bölgelerde istihdamın ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu bölgelerde başlıca geçim kaynağı olan çay üretimi milli gelire de önemli katkı sağlamaktadır. Ülkenin güneyinde bulunan Hunan eyaleti Çin devrimi öncesi dönemde çay tarımının merkezi konumundaydı. Çin ekonomisinde uygulanmaya başlanan radikal reformlardan sonra Hunan’da çay tarım alanları yaklaşık % 50 oranında azalmıştır. Çin’in güneydoğusunda bulunan Yunnan eyaleti ülkenin önemli çay üretim bölgelerinden biridir. Eyalette çay tarımı 409 bin hektar alanlık bir sahada yapılmaktadır. Yunnan eyaleti üretim miktarı açısından Fujian eyaletinden sonra ikinci büyük bölge konumundadır. 2014 yılında 335 bin tonluk üretimin meydana geldiği Yunnan’da çay, şeker ve tütünün yanında önemli bir tarım ürünüdür(ITC, 2015).

Çin’de çay yaprağı üretiminin küçük bir kısmı çay yetiştiricileri tarafından geleneksel yöntemlerle işlenmektedir. Çay üreticilerinin belirli bir kısmı topladıkları çayı fabrikalara gönderirken bazı orta ve büyük ölçekli çay işletmelerinin ise kendi fabrikaları ve makinaları bulunmaktadır. Çay üretimindeki oranı nispeten az olan küçük üreticiler kendi aralarında ortaklık veya kooperatif kurarak da üretim yapmaktadırlar(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:119).

133 yıl İngiliz hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1948 yılında bağımsızlığına ulaşmış Sri Lanka’nın da ekonomik gelişiminde çay üretiminin büyük katkısı olmuştur. Sri Lanka’da çay üretiminin büyük kısmı küçük aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Geri kalanı uluslararası firmaların sahip olduğu plantasyonlarda yapılmaktadır (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:123).

Endonezya’da çay üretimi ve ticareti onsekizinci yüzyılda Hollandalılar tarafından başlatılmıştır. 2. Dünya Savaşı’nın ardından düşüşe geçen sektör, 1984 yılından itibaren yükselme dönemine girmiştir. Büyük gayretler ve yapılan yatırımlardan sonuç alınmış, Endonezya dünya çay sektöründe önemli ülkelerden biri haline gelmiştir. Çay tarımı ve imalatının daha gelişmiş metotlarla yapılmasını sağlamak amacıyla yaşlanmış çay bitkilerinin yenilenmesi ve fabrikaların modernizasyonu günümüzde de devam etmektedir.

Endonezya’da çay tarımı yapılan bölgelerde mevcut olan toprak ve iklim koşullarından ötürü, üretilen çay diğer ülkelerdeki çaylardan farklı olmaktadır. Çay, volkanik toprak ve tropikal iklim şartlarının hakim olduğu 1250-1800 metre yükseklikte yetiştirilmektedir. Kendine has aroması ve içim özelliklerinden dolayı Endonezya çayı genellikle diğer ülke çaylarıyla harmanlanarak pazarlanmaktadır. Üretilen çayın büyük kısmı siyah çaydan geri kalanı ise yeşil çaydan oluşmaktadır. Üretilen çayın yarısından fazlası ihraç edilmektedir. Devlet, Endonezya çay plantasyonlarının tamamına yakınına işletmektedir(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:123).

Japonya’da 19.yüzyıla kadar az miktarda üretilen yaş çayın tamamı elle toplanmaktayken, günümüzde yalnızca erken hasat zamanındaki kaliteli çayların ve Gyokuro denilen bir çay üretimi için elle toplama yapılmaktadır. Çay bahçelerinin büyük bir kısmı çelikle köklendirme metodu kullanılarak üretilen “yabukita” cinsi çay fidanlarıyla yenilenmiştir(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:123). Ülkede 9 ana üretim bölgesi bulunmaktadır. En geniş çay tarım alanı ve üretimi Shizuoka’da yer almaktadır. Japonya’da çay Mart-Kasım ayları arasında üç kere sürgün vermektedir. Yılda 4 kere gübrelenen tarlaların yıllık dekar başına 2 ton çay verimi olduğu ifade edilmektedir(Rize Ticaret Borsası, 2015:8).

1.2.4. Dünya Çay Ticareti

Çayın uluslararası ticareti çok eski zamanlardan beri yapılmaya başlandığı daha önce belirtilmiştir. Altıncı yüzyılda Japonya’nın Çin’den çay ithal etmesi bu alandaki ilk gelişme olurken, onaltıncı yüzyılda Avrupa’nın çayla tanışmasından sonra dünya çay ticareti de giderek yaygınlaşmıştır. Uzun yıllardır dünya ekonomisinde stratejik ürünlerden biri olan çayın eski konumunun günümüzde nispeten zayıfladığı söylenebilir. Ancak, çay üreticisi ve ihracatçısı olan birçok gelişmekte olan ülkenin dış ticaret

hacminde ve döviz gelirlerinde önemli paya sahiptir. Örneğin; Rwanda ihracat gelirinin % 90'ını çay ve kahveden sağlamaktadır. Kenya toplam dış ticaret değerinin % 30'unu, Sri Lanka ise dış ticaret gelirinin %20'den fazlasını çaydan elde etmektedir (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:124).

Kuru çay genelde tüketici ülkelere yarı mamul (tasnifli) şeklinde ihraç edilir ve o ülkelerdeki çay işletmeleri tarafından harmanlanır ve paketlenir. Tüketici pazarlarında genel olarak harmanlanmış çay markaları popülerdir. Bu markalarda 30 farklı çay çeşidini bulundurabilen harmanlardan söz edilmektedir. Dünya çay pazarında paketli çayın fiyatı tasnifli çayın fiyatından 6 kat daha fazla olmasına rağmen, kuru çayın genellikle tasnifli olarak ihraç edilmesinden dolayı, gelişmekte olan üretici ülkeler ihracat gelirlerini yükseltme fırsatını kaçırmaktadırlar. Sri Lanka bu konuda istisnadır. Katma değerli üretimiyle, arz zincirinde daha fazla değer oluşturarak uzun seneler ihracatta başarılı olmuştur(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:124).

Dünya çay ticaretinde uluslararası birkaç şirket mevcuttur. Dünya çay sektöründe üretimden satışa kadar, çayın bütün aşamalarında faaliyet gösteren firmalardan biri Unilever'dir. Bu firma en fazla kuru çay üreten ve piyasaya arz eden uluslararası şirkettir. Şirketin Hindistan'da 10.000, Kenya'da 8.000, Tanzanya'da 3.000 hektar alan genişliğinde çay işletmeleri yer almaktadır. Bu işletmelerde yıllık ortalama 70 bin ton çay üretilmektedir. Firma yılda ortalama 320 bin tonluk kuru çay satışıyla, dünya çay pazarında % 15'lik paya sahiptir. Unilever'in Tanzanya Broke Bond, Hindustan Lever ve Kenya Broke Bond Şirketlerine ait PG Tips, Bushells, Lipton, Tchaie ve Red Label gibi markaları bulunmaktadır. Dünya'nın 100'den fazla ülkesine satılan bu markaların yıllık cirosu 2.30 milyon avro civarındadır.(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:128).

Diğer uluslararası şirketler James Finlay Ltd.Şti. ve Tata Tea Ltd. Şti'dir. Finlay şirketi 59.300 hektar alan çay plantasyon alanının sahibi olup, yılda 50 bin ton çay üretmektedir. Çay paketleme ve pazarlamasında 100 bin tondan fazla işletme kapasitesine sahip olduğu bilinmektedir. Finlay Dünya'da en fazla instant çay üreten şirkettir ve firmanın çay plantasyonları Bangladeş, Uganda, Kenya, ve Sri Lanka'da yer almaktadır. Finlay Sri Lanka'da 16 bin ton, Bangladeş'te 10 bin ton, Uganda'da ise 8 bin ton çay üretmektedir. Hindistan'da bulunan Tata Tea Ltd.Şti dünya genelinde 18 yan şirkete sahiptir. Bu şirket 35 ülkede faaliyet göstermektedir. Hindistan'da 50 ve Sri Lanka'da

20'den fazla çay işletmesine sahip olup, yıllık 60 bin ton çay üretmektedir. Hindistan'daki işletmelerin 24'ü Kerala'da, 21'i Assam'da, 5'i Tamil Nadu'da, 4'ü ise Batı Bengal'de yer almaktadır. Ayrıca 10 adet harmanlama ve paketleme fabrikası ile Munar'da günlük 106 ton kapasiteli orthodox çay fabrikası, Assam'ın Kakajan Bölgesinde günlük 100 ton kapasiteli CTC çay fabrikası bulunmaktadır. Tata Tea, Hindistan çay piyasasının % 21'ine sahiptir. Tata Tea Ltd.Şti'nin en popüler markası ise Tetley'dir(Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:128).

1.2.4.1. Başlıca İhracatçı Ülkeler

Uluslararası Çay Komitesi (ITC)'nin 2014 yılı verilerine göre, dünya çay üretiminin % 35'i ihraç edilmektedir(ITC, 2015). Toplam çay ihracatı içinde Asya ülkelerinin payı % 58, Afrika ülkelerinin payı % 37, G. Amerika ülkelerinin payı ise % 4'tür. İhracatta en yüksek paya sahip ülkeler ve bunların ihracattaki payları sırasıyla Kenya (% 27), Çin ve Sri Lanka (% 17), ve Hindistan (% 11)'dir.

İncelediğimiz dönemde dünya çay ihracatı % 17 oranında artarken, Asya ve Güney Amerika ülkelerinin ihracatında önemli bir değişiklik olmamıştır. Asya çay ticaretinde Sri Lanka % 30'luk payla ilk sırada yer almaktadır. İkinci ve üçüncü sırada % 28'lik payla Çin, % 19'luk payla Hindistan bulunmaktadır.

İhracat alanındaki en önemli gelişme Afrika kıtasında yaşanmıştır. Afrika'nın 2005 yılında 486 bin ton olan çay ihracatı (% 31), 2014 yılında 678 bin tona çıkmış ve dünya çay ihracatındaki payı % 37'ye yükselmiştir. Afrika çay ihracatının % 74'ü Kenya tarafından yapılmaktadır. Afrika'nın çay ihraç eden ülkelerinden Uganda % 8'lik payla ikinci, Malawi % 6'lık payla üçüncü sırada yer almaktadır.

Tablodan elde edilen önemli sonuçlardan biri de Kenya, Çin, Hindistan ve Sri Lanka'nın dünya çay üretiminin yanında çay ticaretinde de lider konumda bulunmalarıdır. 2005 yılında bu dört ülkenin çay ihracatı dünya çay ihracatının % 71'ini oluştururken, devam eden yıllarda da sonuç hemen hemen değişmemiş ve 2014 yılında bu ülkeler toplam dünya çay ihracatının % 72'sini gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 1.5'ten görüleceği gibi, 2014 yılında çay ihracat değeri bakımından en yüksek paya sahip olan ilk üç ülke 1,55 milyar dolar ile Sri Lanka, 1,27 milyar dolar ile Çin ve 1,15 milyar dolar ile Kenya'dır. Bu ülkelerin ihracat geliri 2005 yılına göre 2 kat

artmıştır. Birim fiyatları açısından incelendiğinde en yüksek fiyat Japon çaylarına ait olduğu görülmektedir. Bu ülkenin çayları diğer ülke çaylarına kıyasla 4-10 kat daha yüksek fiyata satılmaktadır. Dünya çay ihracatındaki başlıca ülkeler ve bu ülkelerin ihracat analizleri genel olarak aşağıdaki gibidir.

Tablo 1.5. Dünya Çay İhracat Miktarı(Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar)

Ülkeler	2005				2014			
	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat
Kenya	348.276	22	555.456	1,59	499.380	27	1.150.097	2,30
Çin	286.563	18	591.027	2,06	301.484	17	1.273.472	4,22
Hindistan	195.228	12	392.406	2,01	204.597	11	642.252	3,14
Sri Lanka	298.769	19	769.433	2,57	317.885	17	1.558.716	4,90
Vietnam	87.918	6	96.934	1,10	132.000	7	228.000	1,72
Endonezya	102.294	7	121.496	1,19	66.399	4	134.584	2,02
Arjantin	66.389	4	43.624	0,66	76.111	4	112.862	1,48
Malawi	42.978	3	47.417	1,10	39.767	2	62.833	1,58
Uganda	33.071	2	33.071	1	57.191	3	83.000	1,45
Tanzanya	22.498	1	25.921	1,15	25.276	1	43.892	1,74
Rwanda	11.652	1	18.477	1,59	21.683	1	54.000	2,49
Japonya	1.096	-	20.103	18,34	3.594	-	75.184	20,91
Toplam	1.496.732	95	2.715.365	-	1.745.364	94	5.418.892	-
Asya	1.000.720	64	-	-	1.061.968	58	-	-
Afrika	486.224	31	-	-	677.832	37	-	-
G.Amerika	70.946	4	-	-	77.907	4	-	-
Toplam	1.557.890	99	-	-	1.817.707	99	-	-
Dünya Toplam	1.565.690	100	-	-	1.826.707	100	-	-

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Yüksek üretim miktarına rağmen Hindistan, ihracatta Kenya ve Sri Lanka'nın hayli gerisindedir. Bu durum iç tüketim hacminin yüksekliğinden kaynaklanır. 2005-2014 döneminde Hindistan'ın çay ihracat hacmi önemli ölçüde değişmemiştir. Ülke, en yüksek çay ihracat rakamına 2010 yılında ulaşmıştır. Hindistan'ın önemli ihracat pazarları ve bu pazarlara yapılan ihracat miktarları ve fiyatları Tablo 1.6'da gösterilmiştir.

Tablo 1.6. Hindistan'ın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar)

Ülkeler	2010				2014			
	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat
B.D.T	56.672	26	158.637	2,80	54.284	27	145.884	2,69
Pakistan	20.338	9	27.732	1,36	15.787	8	23.512	1,49
İran	15.241	7	57.019	3,74	18.681	9	81.330	4,35
İngiltere	18.126	8	56.613	3,12	18.076	9	56.090	3,10
B.A.E	22.150	10	73.844	3,33	16.498	8	52.698	3,19
A.B.D	9.632	4	36.497	3,78	12.838	6	55.658	4,34
Almanya	5.564	3	26.448	4,75	7.120	3	36.204	5,08
Tunus	6.718	3	11.313	1,68	4.248	2	5.800	1,37
Mısır	5.811	3	11.347	1,95	8.187	4	14.825	1,81
Polonya	4.342	2	11.953	2,75	4.170	2	10.517	2,52

Bangladeş	3.643	2	5.534	1,52	5.892	3	8.196	1,39
Japonya	3.176	1	17.270	5,44	3.007	1	20.689	6,88
Diğer Ülkeler	47.247	22	145.082	-	35.809	18	130.851	-
Toplam	218.660	100	639.289	2,92	204.597	100	642.254	3,14

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Hindistan'ın en büyük çay pazarı Bağımsız Devletler Topluluğu'dur. Yapılan toplam ihracatın yaklaşık dörtte biri bu ülkelere yöneliktir. 2010 yılında ihraç edilen çayın % 26'sı BDT'nin payına düşerken, 2014 yılında miktar olarak azalmasına karşın oran olarak % 27'ye yükselmiştir. İkinci büyük ihracat pazarı olan BAE'nin payı 4 yılda % 25 oranında azalmış, yerini İran'a bırakmıştır. BAE'ye ihraç edilen çay miktarı 2010'da toplam çay ihracatının % 10'unu oluştururken, 2014'te % 8 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde İran'a yapılan çay ihracat miktarı % 22 oranında artarak toplam çay ihracatı içindeki payı % 7'den % 9'a yükselmiştir. Çay ihracatının yapıldığı önemli ülkeler arasında BDT, BAE ve İran'ı takip eden ABD, Almanya, Bangladeş ve Mısır gibi ülkelere yapılan ihracat miktarı artmış, Pakistan ve Tunus'a yapılan ihracat miktarı azalmıştır. 2010-2014 döneminde ABD'ye yapılan ihracat miktarı % 33 oranında artarken, Almanya, Bangladeş ve Mısır'a ihraç edilen çay hacmi sırasıyla % 28, % 62 ve % 41 oranında artmıştır. Pakistan ve Tunus'a yapılan ihracat hacmi incelediğimiz dönemde sırasıyla % 22 ve % 37 oranında azalmıştır. Diğer ülkelere yapılan ihracat miktarında önemli gelişme olmamıştır.

Asya'nın en fazla çay ihraç eden ülkesi olan Sri Lanka'nın ihracat hacmi 2005-2014 döneminde % 6 oranında artmıştır. Önemli pazarlar bakımından ihracatın dağılımı Tablo 1.7'de gösterilmiştir.

Tablo 1.7. Sri Lanka'nın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar)

Ülkeler	2010				2014			
	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat
Rusya	44.957	15	198.469	4,41	43.555	14	222.498	5,11
Türkiye	18.452	6	72.240	3,92	44.732	14	208.830	4,67
B.A.E	29.195	10	130.112	4,46	19.217	6	84.758	4,41
İran	27.471	9	132.859	4,84	29.260	9	156.501	5,35
Suriye	26.141	9	113.790	4,35	12.849	4	59.750	4,65
Irak	13.558	5	49.983	3,69	24.442	8	89.068	3,64
Kuveyt	10.803	4	35.774	3,31	12.146	4	42.234	3,48
Libya	10.803	4	34.486	3,19	12.425	4	44.166	3,55
Azerbaycan	9.832	3	40.934	4,16	11.153	4	52.998	4,75
Ürdün	16.935	6	61.103	3,61	6.649	2	36.175	5,44
Japonya	10.283	4	48.575	4,72	8.977	3	48.050	5,35
Ukrayna	7.054	2	35.716	5,06	6.358	2	35.250	5,54
Şili	6.221	2	20.451	3,29	6.949	2	29.248	4,21

Almanya	5.457	2	22.731	4,17	6.626	2	30.978	4,68
S. Arabistan	4.418	1	16.714	3,78	4.680	1	24.092	5,15
Hong Kong	4.302	1	16.347	3,80	5.051	1	20.712	4,10
Diğer Ülkeler	50.501	17	269.233	-	62.816	20	373.408	-
Toplam	296.383	100	1.299.517	4,38	317.885	100	1.558.716	4,90

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Sri Lanka çayının en önemli ithalatçıları Türkiye ve Rusya'dır. 2014 yılında Türkiye'ye yapılan çay ihracatı toplam çay ihracatının % 14'üne eşit olurken, 2010 yılına göre de % 142 oranında artış söz konusudur. Rusya'ya yapılan çay ihracat hacminde önemli bir değişme olmamıştır. Sri Lanka'nın önemli çay pazarlarından biri de Irak'tır. 2010-2014 döneminde Sri Lanka'dan çay ithalatı büyük artış göstermiştir. 2010'da Irak ülkenin çay ihracatında en yüksek paya sahip yedinci ülke iken, 4 yıl sonra Sri Lanka çayının dördüncü büyük ithalatçısı olduğunu görmekteyiz. Suriye, BAE ve Ürdün'e yapılan çay ihracat miktarlarında büyük düşüş yaşanmıştır. 2010 yılında Sri Lanka çayının önemli alıcısı durumunda olan Suriye 2014 yılında alımını büyük oranda azaltmıştır. Bu durum 2010 yılına göre % 51'lik azalmayı ifade etmektedir. Aynı dönemde BAE'ye yapılan çay ihracatının % 34, Ürdün'e yapılan çay ihracatının % 61 oranında azaldığı görülmektedir. Aynı dönem içinde diğer alıcılar açısından önemli değişimler olmamıştır.

Dünya çay piyasasında en büyük ihracatçı konumunda bulunan Kenya'nın çay ihracat hacminde önemli gelişmeler söz konusudur. Araştırdığımız 2005-2014 döneminde, % 43 oranında artış gösteren ihracat hacmi, dünya çay pazarında Sri Lanka ve Çin'in ciddi rakibi durumundadır. Dünya piyasasında Kenya çayının başlıca alıcıları Mısır, Pakistan ve İngiltere'dir. Ayrıca, Afganistan, BDT, Birleşik Arap Emirlikleri ve Sudan gibi ülkeler de önemli miktarda Kenya çayı ithal etmektedir(Tablo 1.8).

Tablo 1.8. Kenya'nın Başlıca İhracat Pazarları, İhracat Miktarları (Bin Ton), İhracat Değeri (Bin Dolar), Birim Fiyatı (kg/Dolar)

Ülkeler	2010				2014			
	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat	Miktar	%	Değer	Birim Fiyat
Mısır	93.218	21	254.917	2,73	101.947	21	228.409	2,24
Pakistan	76.211	17	216.271	2,84	105.680	21	242.668	2,30
İngiltere	73.035	17	190.215	2,60	53.275	11	112.449	2,11
Afganistan	49.336	11	151.848	3,08	45.446	9	115.620	2,54
B.D.T	26.726	6	83.082	3,11	42.344	8	104.076	2,46
B.A.E	22.158	5	60.731	2,74	41.462	8	94.437	2,28
Sudan	31.238	7	72.605	2,32	27.793	6	52.725	1,90
Yemen	16.346	4	50.652	3,10	17.073	3	43.303	2,54
İran	3.196	1	9.909	3,10	8.257	2	22.917	2,78
Polonya	5.553	1	15.725	2,83	6.714	1	15.162	2,26

Hindistan	5.393	1	13.684	2,54	4.454	1	9.678	2,17
Diğer Ülkeler	38.611	9	113.937	-	44.935	9	108.653	-
Toplam	441.021	100	1.233.576	2,80	499.380	100	1.150.097	2,30

Kaynak: *International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015*

Tablodan da görüldüğü gibi Kenya çayı ağırlıklı olarak Mısır, Pakistan ve İngiltere'ye ihraç edilmektedir. Toplam çay ihracatının 2010 yılında % 55'i ve 2014 yılında % 63'ü bu üç ülkenin payına düşmektedir. Pakistan ve Mısır'a yapılan çay ihracat miktarında sırasıyla % 39 ve % 9'luk artış görülürken, İngiltere'ye yapılan çay ihracatı % 27 oranında azalmıştır. Kenya'nın ihracat pazarlarından BDT, BAE ve İran'a yapılan çay ihracat hacmi 4 yıllık dönemde büyük artış yaşamıştır. 2014 yılında BDT'ye yapılan çay ihracatı Kenya'nın toplam çay ihracatının % 8'ine eşit olurken, 2010 yılına göre de % 58 oranında artış söz konusudur. Aynı dönemde BAE'ye yapılan çay ihracatı % 87 ve İran'a yapılan çay ihracatı % 158 oranında artmıştır.

Çin'in çay ihracatı yeşil, siyah ve diğer çay tiplerinden meydana gelmektedir. Bu çay çeşitlerinin toplam çay ihracat miktarındaki payının incelenmesi Çin'in çay ihracatındaki eğilimleri anlamamıza yardımcı olacaktır.

Tablo 1.9. Çin'in Çay İhracatının Siyah, Yeşil ve Diğer Çaylara Göre Dağılımı(Bin Ton)

Çay Tipleri	1986	1990	1994	1999	2005	2010	2014
Siyah Çay	95.265	89.580	64.835	33.594	35.847	36.590	27.753
Yeşil Çay	61.054	82.330	82.223	121.632	206.170	234.272	249.177
Diğer Çaylar	15.709	23.162	32.121	44.382	44.546	31.663	24.554
Toplam İhracat	172.028	195.431	139.679	199.608	286.563	302.525	301.484

Kaynak: *International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 1998, 2000, 2015*

Çin'in çay ihracatında siyah çayın öneminin gittikçe azaldığını tablodan görebiliriz. Yeşil çay ve diğer çayların ihracatında ise 1990'lı yıllarda yüksek artışlar yaşanmış, son yıllarda diğer çayların hacminde sert düşüş olmuştur. Örneğin, 1986 yılında siyah çay ihracatının toplam çay ihracatındaki payı % 55 iken, yeşil çayın payı % 36, diğer çayların payı ise % 9 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu oranlar sırasıyla 1999'da % 17, % 61 ve % 22, 2014'te ise % 9, % 83 ve % 8 olmuştur. Bu durum Çin'in çay ihracat yapısındaki değişiklikleri açık biçimde ifade etmektedir. Çin siyah çayının başlıca ithalatçıları Rusya, ABD, Pakistan, Almanya, İngiltere ve Hong Kong'dur. Ancak son yıllarda bu ülkelerin çoğu Çin'den siyah çay ithalatını azaltmıştır(ITC, 2015). Kalite standartları bakımından Hindistan, Sri Lanka gibi ülkelerin çaylarının altında olan siyah Çin çayları özellikle ABD, İngiltere ve Almanya'da instant çay yapımında kullanılır.

Dünya yeşil çay piyasasında ise Çin lider konumdadır. 2005 yılında dünya yeşil çay ihracatının % 84'ü Çin'in payına düşmekteydi. 2010 ve 2014 yıllarında bu oran sırasıyla % 75 ve % 72 olarak gerçekleşmiştir. Yeşil çay üretimi ve ihracatında günümüzde Çin'le rekabet edebilecek ülke bulunmamaktadır. Çin'in ardından ikinci büyük yeşil çay ihracatçısı olan Vietnam'ın 2005 yılı çay ihracat miktarı 20 bin ton, 2014 yılı çay ihracatı ise 64 bin ton olmuştur ki, şu anda Çin'in çay ihracat hacmiyle kıyaslanmayacak kadar azdır. Yeşil çayın en önemli ithalatçısı Fas'tır. Çin'in 2014 yılında yapmış olduğu yeşil çay ihracatının % 23'ü bu ülkeye yöneliktir. Fas'ı Togo, Özbekistan (% 7), Cezayir, Moritanya (% 6), Senegal (% 5) ve Rusya (% 4) takip etmektedir. Ayrıca Almanya, Kamerun, ABD, Mali vs. ülkelere de önemli miktarlarda yeşil çay ihracatı yapılmaktadır(ITC, 2015). Literatürde “diğer çaylar” kavramıyla belirtilen çaylar genel olarak oolong çaylardan ibarettir. Bu tip çaylar daha çok Uzakdoğu'da tüketilir. Çin'in oolong ve diğer çaylarının büyük bir kısmı Japonya'ya ihraç edilir. 2005 ve 2014 yıllarında gerçekleşen toplam çay ihracatının sırasıyla % 52 ve % 49'u bu ülkenin payına düşmektedir. Batı ülkeleri arasında ABD ve Rusya hariç oolong ve diğer çay türlerinin belli başlı ithalatçısı yoktur. Bu iki ülkeye yapılan çay ihracatı 2014 yılı toplam çay ihracat rakamının % 9'una eşit olmuştur(ITC, 2015).

1.2.4.2. Dünya Çay İthalatı

1.2.4.2.1. Çay ithalatını belirleyen faktörler

Dünya çay ticaretinin bir diğer boyutu da çay ithalatıdır. Çay ithalatı hem çay üreticisi olmayan ülkeler hem de çay üreticisi ve ihracatçısı olan ülkeler tarafından yapılmaktadır. Her iki tarafı çay ithalatına yönelten sebepler farklı olduğundan bunların ayrı ayrı incelenmesi daha uygun olacaktır.

Çay üreticisi olmayan ülkelerde ithalat talebi genel olarak şu iki sebepten ortaya çıkmaktadır.

- a) Çay üretemeyen ülke yurtiçi talebi karşılamak için ithalata yönelmektedir. Çay üreticisi olan ülkeler hariç dünyanın tüm ülkeleri iç tüketim için gerekli olan çayı ithalatla temin etmektedirler.
- b) Bazı ülkeler iç talep miktarından daha çok çay ithal etmekte ve tüketimden artan çayın ticaretini yapmaktadırlar. Değişik kalitedeki çaylar harmanlama ve

paketleme işlemlerinden geçirilerek, farklı markalarla tüketici ülkelere ihraç edilmektedir. Re-eksport diye adlandırılan bu ticaret türünde çayın ithalat maliyetiyle ihracat fiyatı arasında yüksek fark oluşabilmektedir. Böylelikle, ithalatçı ülke gerçekleştirdiği fiyat farkı sayesinde iç tüketim ve ithalat maliyetlerini düşürebilmektedir.

Çay üretimi ve ihracatını yapan ülkelerin ithal çaya olan talebi ise genel olarak aşağıdaki sebeplere dayanmaktadır:

- a) Ülkede üretilen ve piyasaya sürülen çay miktarı iç talebi karşılamada yetersiz kalabilir. Böyle durumlarda toplam arz ile toplam iç talep arasındaki farkı kapatmak amacıyla çay ithalatı yapılmaktadır. Örneğin, Japonya’da çay üretilse bile, yerli üretim miktarı iç talebi karşılayamamaktadır.
- b) Üretici ülkenin çayı kalite açısından yüksek standartta değilse, diğer ülkelerden daha kaliteli çay alınarak yerli çayla harmanlanabilir. Bu uygulamanın genel amacı hem iç piyasaya nispeten daha kaliteli ürün sunmak hem de çay ihracat imkânını arttırmaktır. Buna tipik örnek olarak İran gösterilebilir.
- c) Dünya çay piyasasında daha fazla talep edilen kaliteli çay üreten bir ülke, iç talebini oldukça düşük kaliteli ve ucuz çay ithalatı ile karşılayıp, ihraç ettiği çay hacmini arttırma yoluna gidebilir. Yurt içi talebin bir kısmı ithal çayla karşılanması sonucu kendi ürettiği kaliteli çayın iç tüketimden geriye kalan kısmını da ihraç etme imkânı bulan üretici ülke, bu ticaretten kazançlı çıkmaktadır.

1.2.4.2.2. Çay ithalat hacmindeki gelişmeler

Çay ticaretiyle ilgili verilerde genel olarak çay üreticisi olan ve olmayan ülkeler beraber incelenmekte ve ithalat rakamları “tüketim amaçlı çay ithalatı” ve “re-eksport” biçiminde sınıflandırılmaktadır. Toplam çay ithalat miktarından re-eksportun çıkarılmasıyla ulaşılan tüketim amaçlı çay ithalatı net ithalat olarak ifade edilir. Bu çalışmada da sözü edilen eğilime bağlı kalınmış ve dünya çay ithalat hacmindeki gelişmeler tüketim amacıyla yapılan ithalat ve re-eksport açısından incelenmiştir. İthalat miktarı ve toplam dünya çay ithalatı gibi kavramlarla da tüketim amaçlı veya net ithalat kastedilmektedir.

Tablo 1.10’da da görüleceği gibi dünya çay ithalatı 2005-2014 yıllarını kapsayan dönemde % 13 oranında artmıştır. Aynı dönemde Asya Kıtası’nın ithalatı % 15, Güney Amerika’nın ithalatı % 19, Afrika ve Kuzey Amerika’nın ithalatı ise % 24 gibi yüksek oranlarda genişlemiştir. Ancak Avrupa’daki ithalat artış oranı bu rakamların çok altında kalmıştır.

Tablo 1.10. Dünya Çay İthalatındaki Gelişmeler (Ton)

Ülkeler	2005		2008		2011		2014	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Rusya	172.974	12	174.960	12	180.297	11	154.000	9
Diğer B.D.T	61.900	4	82.300	5	94.200	6	94.000	6
İngiltere	128.232	9	129.759	9	128.066	8	106.340	6
Pakistan	139.261	10	99.116	7	126.170	8	137.877	8
A.B.D	100.060	7	116.749	8	127.469	8	129.165	8
Mısır	73.500	5	107.000	7	84.000	5	103.252	6
Dubai	53.000	4	60.000	4	53.000	3	67.000	4
İran	43.000	3	61.600	4	66.500	4	60.600	4
Fas	50.083	4	48.200	3	58.500	4	54.300	3
Afganistan	34.000	2	40.300	3	46.600	3	68.000	4
Japonya	51.451	4	43.107	3	41.972	3	32.952	2
Irak	58.000	4	39.500	3	40.750	2	31.300	2
Polonya	31.057	2	30.959	2	33.978	2	35.646	2
Tayvan	20.775	1	25.712	2	29.267	2	32.375	2
Suriye	29.232	2	32.224	2	28.000	2	12.700	1
Almanya	19.623	1	23.808	2	25.937	2	31.283	2
Sudan	20.000	1	21.400	1	25.000	1	26.000	2
Şili	17.870	1	22.407	1	21.945	1	21.155	1
Hindistan	16.710	1	20.280	1	21.170	1	20.000	1
G. Afrika	18.565	1	19.253	1	19.500	1	18.300	1
Malezya	14.946	1	13.561	1	19.331	1	21.550	1
Kanada	18.127	1	15.202	1	17.470	1	17.279	1
S. Arabistan	15.200	1	15.600	1	16.400	1	15.900	1
Fransa	14.055	1	15.090	1	14.924	1	13.012	1
Yemen	10.400	1	14.300	1	14.800	1	16.700	1
Çin	2.783	-	9.000	1	14.042	1	18.000	1
Avustralya	13.823	1	12.700	1	11.800	1	11.600	1
Libya	17.500	1	9.000	1	8.900	-	15.000	1
Moritanya	6.000	-	8.500	-	11.300	1	15.000	1
Kenya	10.605	1	4.940	-	7.793	-	11.040	1
Diğer Ülkeler	206.368	14	174.573	12	252.519	15	266.874	16
Toplam	1.469.100	100	1.491.100	100	1.641.600	100	1.658.200	100
Asya	556.806	38	560.006	37	623.535	38	637.900	38
Avrupa	478.200	33	513.535	33	530.524	32	487.728	30
Afrika	273.633	19	306.200	20	313.243	19	340.652	21
Kuzey Amerika	119.747	8	133.646	8	146.739	9	148.384	9
Güney Amerika	21.730	1	26.542	1	26.235	1	25.945	1
Okyanusya	19.120	1	18.348	1	17.626	1	17.570	1
Büyük Üretici Ülkeler	105.300	7	123.300	8	152.600	9	137.900	8

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

ITC 2014 verilerine göre dünya çay ithalatının % 9'u Rusya tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunu % 8 ile Pakistan ve ABD, % 6 ile İngiltere ve Mısır izlemektedir. Bu ülkelerin toplam net çay ithalatı içindeki payları % 37'dir. Oysa 2005 yılında bu beş ülkenin payına toplam dünya çay ithalatının % 43'ü düşmekteydi. Bu azalışın nedeni İngiltere ve Rusya'nın 2011-2014 döneminde çay ithalat hacmini çok büyük oranda düşürmesidir. Zira bu iki ülkenin çay ithalatı 2005-2011 yıllarında önemli miktarda değişmemiştir.

Bölgeler itibariyle genel değerlendirme yapılırsa, İngiltere ve Rusya haricindeki Avrupa ülkelerinin payı 2005 yılında % 12 iken, 2014'te % 15'e yükselmiştir. Afrika için bu rakamlar sırasıyla % 19 ve % 21 olurken, Kuzey Amerika'nın dünya çay ithalat miktarındaki payı aynı dönemde % 8'den % 9'a yükselmiştir. Diğer kıtaların dünya çay ithalatındaki payı ise incelediğimiz dönemde değişmemiştir. 2005-2014 döneminde gerçekleşen diğer önemli gelişme büyük üretici ülkelerin ithal ettikleri çay hacmindeki artışlardır. Bu ülkelerin toplam çay ithalat miktarı 9 yılda % 31 oranında artarak 138 bin tona yaklaşmıştır. Önemli üretici ülkelere Japonya ve İran'ın çay ithalat miktarının diğerlerinden daha fazla olması dikkat çekmektedir.

1.2.5. Dünyada Çayın Re-Eksportu

Yukarıda belirtildiği gibi, bazı ülkeler yalnızca iç talebi karşılamak için değil, daha sonra ihraç etmek maksadıyla da çay ithal edebilirler. Re-eksport diye ifade edilen bu işlemin miktarı çok büyük olmasa da, re-eksport yapan ülkeye önemli kazanç oluşturmaktadır. Örneğin, İngiltere'nin 2014 yılında ithal ettiği çayın maliyeti 2,9 dolar/kg iken, re-eksporta tabi tutulan çaylar 7,04 dolar/kg gibi yüksek fiyattan satılmıştır. Almanya 4 dolar/kg'a ithal ettiği çayları 9,15 dolar/kg, Fransa 10,1 dolar/kg karşılığında aldığı çayı 16,67 dolar/kg'dan re-eksport yapmaktadır(ITC, 2015). Çay re-eksportuyla uğraşan başlıca ülkeler, re-eksport miktarı ve fiyatı Tablo 1.11'de gösterilmiştir.

2014 yılı verilerine göre dünya çay re-eksport miktarı 88 bin tona yaklaşmıştır. Bu alanda lider konumda olan ülkeler İngiltere, Almanya ve Dubai'dir. Bu ülkelerin dünya çay re-eksport hacmi içindeki payları sırasıyla % 25, % 31 ve % 21'dir. Söz konusu ülkelere İngiltere ve Dubai'nin re-eksport hacminde 2010 yılına göre sırasıyla % 29 ve % 14 oranında düşüş yaşanırken, Almanya çay re-eksportunu % 4 oranında arttırmıştır.

Tablo 1.11. Dünya Çay Re-eksport Miktarı(Bin Ton), Değeri (Bin Dolar) ve Birim Fiyatı (Kg/Dolar)

Ülkeler	2010			2014		
	Miktar	Değer	Birim Fiyat	Miktar	Değer	Birim Fiyat
İngiltere	30.653	327.338	10,68	21.786	153.384	7,04
Almanya	25.935	194.374	7,49	27.019	247.239	9,15
BAE	22.000	-	-	18.900	-	-
Rusya	7.000	-	-	4.400	-	-
İsviçre	1.928	8.072	4,18	4.159	25.976	6,24
Fransa	3.974	51.221	12,89	3.942	65.722	16,67
Hong Kong	2.295	-	-	2.170	-	-
Kanada	2.077	31.371	15,10	1.621	23.784	14,67
İtalya	1.203	9.434	7,84	967	5.783	5,98
Avusturya	960	8.983	9,35	732	8.309	11,35
Kuveyt	1.400	-	-	600	-	-
İrlanda	623	7.551	12,12	654	7.178	10,97
Danimarka	516	7.948	15,40	552	8.455	15,31
Diğer Ülkeler	496	-	-	412	-	-
Toplam	101.060	-	-	87.914	-	-

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE ÇAY SEKTÖRÜ

2.1. ÇAY TARIMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Çayın Anadolu topraklarına ne zaman geldiği araştırmacılar arasında tartışma konusu olsa da verilen tarihler birbirine yakındır. Bu konuda en somut ipucu Evliya Çelebi'nin 1631 yılındaki İstanbul izlenimlerine aittir. Evliya Çelebi'nin bozacı esnafı hakkında bilgi verdiği kısımda kendisinin o tarihe kadar hiç çay içmediği yönündeki ifadesini, çayın 17'nci yüzyıl başlarında bilinen bir nesne olduğunun kanıtı sayabiliriz(Kuzucu, 2012:47). 19'uncu yüzyılın son çeyreği ile 20'nci yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da müşterilerine yalnızca çay veren çayhaneler popülerdi. Anadolu'da çay tarımının yapılmadığı bu yıllarda çay ihtiyacı ithalat yoluyla karşılanmaktaydı(Çayın 90 Yılı, 2014:18).

Anadolu'da çay tarımının geçmişi konusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde önemli bilgiler yer almaktadır. Ulaşılan belgelere göre, çayın ülkemizde yetiştirilme düşüncesi II. Abdülhamid zamanında 1894 yılında olmuştur. II. Abdülhamid çay yetiştirilmesi için çaba göstermiş, emri altındaki başbakan ve bakanlara çalışmalar yaptırmıştır(Çayın 90 yılı, 2014:22). Çay üretimine ilişkin ilk girişimler Çin'den getirilen çay fidanları ile Bursa'da olmuş, fakat bölgenin çay tarımına elverişli olmaması sebebiyle başarısız olunmuştur.

Çay yetiştirilmesi konusunda en önemli teşebbüs 1917 yılında gerçekleşmiştir. Halkalı Ziraat Mektebi hocalarından Ali Rıza Erten, bir grup heyet ile Batum ve çevresinde çay ile ilgili incelemeler yaparak çay yetiştirilmesi hakkında rapor hazırlamıştır. Erten, Batum'un iklim ve toprak özelliklerinin Rize ve çevresi ile benzer olduğunu ve çay tarımının Rize ve Artvin bölgesinde yapılabileceği sonucuna varmıştır. Raporun yanı sıra Rus ihtilalinden sonra Batum sınırının kapatılmasından dolayı Doğu Karadeniz'de işsizlik oranının yükselmesi ve meydana gelen sosyo-ekonomik problemlerinin çözümlenmesi amacıyla hükümet çay tarımını ciddi şekilde incelemek zorunda kalmıştır (Özyurt, 1987:10).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ziraat umum müfettişi Zihni Derin, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay yetiştiriciliği konusunda araştırma yapmak ve Rize'de ilk çay fidanlığını oluşturmak üzere görevlendirilmiştir. Derin, Batum'dan sınırda geçişi engellenmesin düşüncesiyle bir baston içerisinde getirdiği çay tohumlarını Rize'ye hâkim olan Garal(Karali) tepesinde tahsis edilen 15 dekarlık alana ekmiştir. Garal tepesinde yetiştirilen çay fidanlarının bir kısmını halka dağıtma girişimde bulunan Derin başarılı olamamıştır. Rizeliler, kısıtlı olan toprakları ve maddi zorluk nedeniyle alışageldikleri mısır üretiminden vazgeçmekte isteksiz davranmışlardır. Rizeliler için bu dönemde çay üretimi sonu belli olmayan bir macera gibi görülmüştür. Derin, çay üretiminin ciddi yasa desteği olmaksızın gerçekleşmeyeceğine kanaat getirerek mevcut durumu anlatmak üzere Ankara'ya dönmüştür. Derin'in çalışmaları doğrultusunda 1924'ün Türkiye şartlarında sadece bir kenti kapsayacak şekilde ve ekonomik destek de içeren “407 sayılı Rize vilayeti ile Borçka kazasında; Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun” yoğun tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Yeni yasa, çalılık ve kıızılağaçlık arazinin ekime uygun hale getirilmesi, fidanların devlet tarafından verilmesi, bu işlemin üç yıl içinde tamamlanması halinde 10 yıl vergiden muaf tutulması, bir defaya mahsus dönüm başına 10 lira teşvik verilmesi, üç yıl içinde tamamlanmaması halinde dönüm başına senelik 10 lira ceza ödenmesi maddelerini içeriyordu. Büyük çaplı devlet yardımı gerektiren çay yetiştirme işine ayrılacak para ve zaman olmadığından bu kanunun hedef aldığı çay yetiştirme isteği gerçekleşmemiştir(Çayın 90 Yılı, 2014:43-49).

Türkiye'de çay üretimi 1930'ların ikinci yarısında hızlanmıştır. Kanunun çıktığı 1924'ten 1930'lara kadar çay üretiminde bir gelişme kaydedilmemişse de, bu tarihten sonra ciddi çalışmalar yapılmıştır. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın programına alınan Rize'de çay istasyonu kurulması için Çay ve Fidanlıklar Müdürlüğü kurulmuştur. Yetiştirilen çayın devlet tarafından satın alınarak Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu (DZİK)'nin kuracağı çay fabrikalarında işlenmesini, yeni çaylıkların kurulmasını ve üreticilere verilecek teşvikleri düzenleyen 3788 sayılı yeni Çay Kanunu yürürlüğe girmiştir. Yasal düzenlemenin ardından çay tarımı ilk olarak Rize merkez, Derepazarı, Gündoğdu ve Çayeli'nin sahil kesimlerinde yapılmıştır. 1938 yılında merkez fidanlığında kurulan küçük çay atölyesinde 30 kilogram kuru çay üretilmiştir(Çayın 90 Yılı, 2014:56-61).

Yeni çay kanunu ile çay tarımı ve üretimi, girdi ve kredi sübvansiyonları ile önemli ölçüde desteklenmiş ve çay bahçesi ruhsatnamesi alma zorunluluğu getirilmiştir.

Bu kanun çay tarım alanlarının hızla genişlemesini sağlamıştır. Giderek genişleyen çay tarım alanları ve yıldan yıla ürünün artması, mevcut atölyelerin kapasitesini aşmış büyük fabrikaların kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda ilk çay fabrikasının temeli 16 Haziran 1946 yılında atılmıştır. Fabrikanın makinalarının siparişi İngiliz Brassert firmasından 1940 yılında verilmesine rağmen 2. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle makinalar ancak 1947 yılında teslim alınabilmiştir. Fabrika, 60 ton/gün kapasitesi ile Rize'nin Fener Mahallesi'nde 1947 yılında törenle hizmete açılmıştır(Türkyılmaz, 2015:27).

1923 yılında başlayan ve başlangıçta halkın uzak durduğu çaycılık artık bölgeye tamamen yerleşmiş, çevre illerden de kendi bölgelerinde çaylıklar kurulması için istekte bulunmaya başlamışlardır. Şubat 1951'de TBMM'den çaylık alanların genişletilmesi kararı alınmıştır. Karar doğrultusunda Araklı deresinden başlayarak Sarp sınırına kadar, Borçka'nın Maradid bölgesini de içeren saha birinci derecede çay sahası olmuştur. Trabzon ve Artvin'in ardından Giresun ve Ordu'dan gelen talepler üzerine 1953 yılında Ankara'da çay kongresi düzenlenmiş ve bu bölgelerde de çay tarımı yapılmasına karar verilmiştir(Çayın 90 Yılı, 2014:84).

Çay tarımının tarihsel gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri de 6 Aralık 1971 tarih ve 1497 sayılı "Çay Kurumu Kanunu" nun çıkarılmasıdır. 1973 yılına kadar çayın üretimi ve pazarlaması Tarım Bakanlığı ve Tekel Genel Müdürlüğü (TGM) tarafından yapılırken, kanunun yasalaşmasından sonra çay ile ilgili tüm faaliyetler 1497 sayılı yasa ile kurulan Çay Kurumu Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu kanunla çay tekeli el değiştirerek tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir iktisadi devlet teşekkülü kurulmuştur. Çay Kurumu kurulduktan sonra çay tarım alanları hızla genişleme sürecine girmiştir(Özyurt, 1987:13). Çaydaki en büyük değişikliklerden biri de 4 Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu ile olmuştur. Bu kanunla çay üretimi, işlenmesi ve satışı serbest bırakılmıştır. Çay sektöründe devlet tekeli kaldırılan 3092 sayılı yasa ile çay üretim alanlarının tespiti Bakanlar Kurulu'nun yetkisine bırakılmıştır. Bakanlar Kurulu'nun belirlediği alanlar dışında çay tarımı yapmak yasaklanmış, çay tarım alanına giren bölgelerde çay bahçesi kuracak kişilerin önceden ruhsat alması zorunlu kılınmıştır. Ancak denetim eksikliğinden dolayı çaylık alanlar plansız ve programsız bir şekilde artmaktadır.

2.2. ÇAY TARIM ALANLARI

Ülkemizde çay tarımı 41° 37' Kuzey enlemi ve 37° 48' Doğu boylamı ile 41° 48' Kuzey enlemi ve 41° 52' Doğu boylamı arasında kalan, Kuzeydoğu'su Kafkas dağları Doğu ve Güney'i Kaçkar dağları tarafından çevrilmiş alanda yapılmaktadır. Türkiye'de çay üretim alanları, yetişme şartları ve dekar alan başına verim bakımından iki ana bölgeye ayrılmaktadır.

Türkiye'de çay yetiştirilmesi bakımından en elverişli alan Gürcistan sınırından başlayıp Trabzon'un Araklı ilçesine kadar uzanmaktadır. Söz konusu alanın sahil boyunca uzunluğu 180 km'yi bulmakta ve yer yer 30-40 km içerilere kadar girmekte yaklaşık 600 metre yüksekliklere kadar çıkmaktadır. 2012/3067 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı incelendiğinde Rize il merkezi ve bütün ilçeleri, Artvin ilinin Borçka, Kemalpaşa ve Arhavi ilçeleri, Trabzon'un Çaykara, Araklı, Dernekpazarı, Of, Köprübaşı ve Sürmene ilçeleri birinci derece çay tarım bölgesidir(Türkyılmaz, 2015:40).

Ülkemizde ikinci derecede çay üretim alanları, Doğu'da Araklı ilçesinden başlayıp Batı'da Ordu ilinin Fatsa ilçesine kadar devam eden 286 km uzunluğunda ve sahilden 10 km içerilere kadar giren bir bölgeyi kapsamaktadır. Aslında fındık tarımı için elverişli olan bu bölgede; birim alandan kazanılan gelirin fındık ve diğer tarım ürünlerine kıyasla daha fazla olması, fındık fiyatlarındaki dalgalanma karşısında çay fiyatında istikrarın olması, Tarım Bakanlığı'nın yapmış olduğu üretim denemeleri sonucunda söz konusu alanlarda alternatif olarak çay tarımının yapılabileceğinin anlaşılması gibi etkenlerden dolayı bu bölgelerde çay alternatif tarım ürünleri aleyhinde hızla genişlemiştir (Özyurt, 1987:41). Aynı şekilde 2012/3067 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı incelendiğinde, Trabzon il merkezi, Beşikdüzü ve Vakfıkebir ilçeleri, Giresun'un Görele, Eynesil, Çanakçı, Espiye, Tirebolu ve Güce ilçeleri ikinci derece çay üretim bölgesidir (Türkyılmaz, 2015:41).

2.3. ÇAYLIK ALANLARIN DEĞİŞİMİ

Ülkemizde çay üretiminin artırılması amacıyla çay ekim alanlarının genişletilmesi için önemli teşvikler getirilmiştir. Bu teşvikler 1924 yılında başlamasına rağmen 1939 yılına kadar çaylık alanlar 1548 dekar alanı geçememiştir. 1940'lı yıllardan

sonra fabrikasyon üretime geçilmesiyle birlikte çay ekim alanları genişlemeye başlamış, 1950’de 26.423 ve 1960’ta 134.880 dekar alana ulaşmıştır(Türkyılmaz, 2015:51)

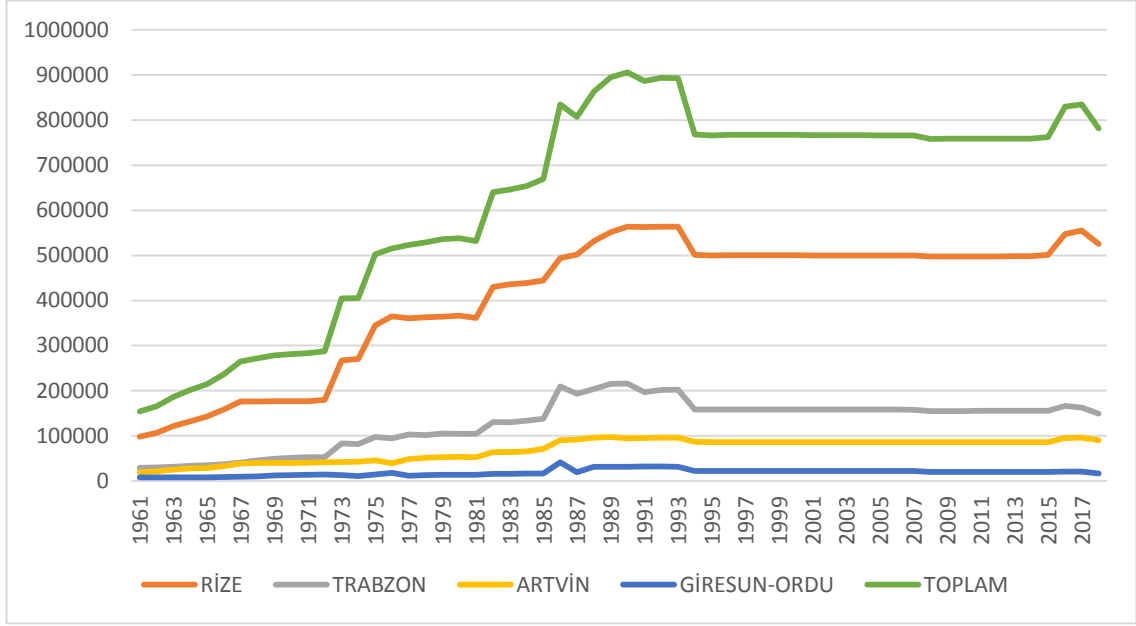
Türkiye’de çay üretim alanlarındaki genişlemeler Çaykur’a (daha önce Tarım Bakanlığı’na) bağlı Çay Araştırma Enstitüsü tarafından hesaplanmaktaydı. Bu hesaplamalar yıllar itibariyle üreticilerin söz konusu enstitüye bildirmekle yükümlü oldukları “çaylık tesisi taahhütnamesi” esas alınarak yapılmaktaydı. Bu yöntemle yapılan hesaplamalar istatistik hesap tekniği bakımından sistematik hata içermekteydi. Çünkü kurulacak çay üretim alanlarının üst sınırı kanunla tespit edilmekte, bu sınır aşıldığında cezai yaptırım uygulanmaktaydı. Alternatif tarım ürünlerine kıyasla çay tarımından birim başına daha fazla gelir elde edilmesi üretimin daha geniş alanlara yayılmasını teşvik etmiş, bu yüzden fiili tarım alanları kanuni sınırları sürekli aşmıştı (Özyurt, 1987:33).

Tablo 2.1. İllere Göre Çay Üretim Alanlarındaki Gelişmeler(Dekar Alan)

	Rize		Trabzon		Artvin		Giresun-Ordu		Toplam
	Alan	%	Alan	%	Alan	%	Alan	%	
1961	97.950	63	29.000	19	19.420	13	7.920	5	154.290
1972	179.610	63	52.890	18	41.050	14	14.270	5	287.820
1973	266.700	66	83.360	21	42.150	10	12.660	3	404.870
1981	361.649	68	104.273	20	52.345	10	13.398	2	531.665
1982	430.265	67	130.430	20	63.836	10	15.838	3	640.369
1985	444.155	66	137.669	21	71.118	11	16.525	2	669.467
1986	493.874	59	209.349	25	89.952	11	41.526	5	834.701
1990	563.544	62	215.867	24	94.751	10	31.588	4	905.750
1991	562.686	63	196.476	22	95.348	11	31.883	4	886.393
1993	563.676	63	202.132	23	96.202	11	31.297	3	893.307
1994	501.065	65	158.266	21	86.434	11	22.141	3	767.906
2015	500.889	66	155.381	20	86.188	11	19.955	3	762.413
2016	547.135	66	165.982	20	95.433	12	20.955	2	829.505
2017	555.146	66	162.469	19	96.281	12	20.993	3	834.889
2018	525.562	67	149.062	19	90.542	12	16.168	2	781.334

Kaynak: Özyurt, 1987:36, Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Grafik 2.1. İllere göre Çay Üretim Alanlarındaki Değişmeler(Dekar Alan)

Not: Grafik Tablo 2.1'den alınan verilerle oluşturulmuştur.

1973 yılında faaliyete başlayan Çay Kurumu, gerçek çay üretim alanlarını tahmin etmek amacıyla, bütün çay bölgesini kapsayacak biçimde anketler yapmış ve fiili çay üretim alanlarını 404.870 dekar alan olarak tespit etmişti. Ancak bu ölçme de bazı hatalar taşımaktaydı. Çünkü üreticiler kendilerine bundan sonra çay bahçesi kurma izni verilmeyeceği endişesiyle üretim alanlarını daha geniş göstermeye çalışmışlardı. Diğer yandan üretimin vergilendirileceği yahut kanuni sınırlar aşılarak dikilmiş çay alanları nedeniyle cezalandırılacağı düşününen üreticiler fiili üretim alanlarını daha düşük göstermişlerdi. Yaş çay üretimindeki artışlar nedeniyle fabrikalarda meydana gelen kapasite aşımını önlemek için 1974 yılında günlük üretim sınırlaması(25 kg/dekar alan) mükerrer yazımlara neden olmuştu. Daha çok çay satma imkânı elde edebilmek için, aynı çay bahçesi yakın aile bireylerinin birkaçının adına beyan edilmeye başlandı. Kontenjan uygulamasının en yoğun olduğu 1982 yılında beyan edilen çaylık alan miktarı 531.665 dekar alandan 640.369 dekar alana yükselerek 108.665 dekar alan gibi çok yüksek bir artış göstermişti. Gerçekte bir yılda bu genişlikte çaylık kurulması imkânsız bir olaydır(Özyurt, 1987:33-35).

Çayda devlet tekelinin kaldırıldığı 1984 yılından sonra yeni çaylık alan tesisi yasaklanmasına rağmen yine de üreticiler tarafından ruhsatsız çay bahçesi tesis edildi ve çaylık alandaki genişleme sürdü. 1991 yılında Çaykur mühendisleri tarafından yerinde yapılan ölçümlerde daha önce üreticilerin beyan ettiği rakam olan 905.750 dekar alan

değil 886.393 dekar alan olduğu tespit edildi. Aynı şekilde 1993 yılında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararı ile 1994 yılında Tarım Bakanlığı'nın mühendisleri tarafından yerinde yapılan ölçümlerde çaylık alanın 893.307 dekar alan değil 767.906 dekar alan olduğu tespit edildi ve çaylık alanlar ruhsatlandırıldı.

Çay tarım alanlarının belirlenmesi ile belirlenen bu alanlarda çay tarımı yapan üreticilerin mevcut ruhsatnamelerinin yenilenmesi ve önceden ruhsatname almadan çay bahçesi kuranlar varsa bu bahçeler için ruhsatname verilmesine ilişkin “Çay Tarım Alanlarının Belirlenmesi ve Bu Alanlarda Çay Tarımı Yapan Üreticilere Ruhsatname Verilmesine Dair 2015/7534 sayılı Karar” Bakanlar Kurulu'na kabul edilerek resmi gazetede yayınlanmıştır. Bu Kararname doğrultusunda ruhsat yenilenmesi ve ruhsatsız çaylıkların ruhsatlandırılması işlemi 6 yıl içinde yapılacaktır (Çaykur, 2016:15). Çaylık alanların 2016 yılında bir önceki yıla göre 67.902 dekar alan artması 7534 sayılı kararnameden kaynaklanmaktadır. Ayrıca 2015 yılında kurulan cihazlarla birlikte, çaylık alanların belirlenmesinde üreticinin beyanı ya da yerinden ölçüm sistemi kaldırılarak uzaktan algılama yöntemi getirilmiştir. Yeni sistemle yapılan ölçümler çaylık alanların gerçek değerini vermektedir.

İller itibariyle çay üretim alanları tabloda görüldüğü gibi toplam çaylık alanlardaki genişlemeye paralel olarak artmaktadır. 1961 yılında toplam çaylık alan içinde Rize'nin payı % 63, Trabzon'un payı % 19, Artvin'in payı % 13, Giresun ve Ordu'nun payı % 5 iken, 1994 yılında fiili ölçüm sonucu ruhsatlanan çaylık alanlar içinde Rize'nin payı % 65, Trabzon'un payı % 21, Artvin'in payı % 11, Giresun ve Ordu'nun payı % 3 olarak gerçekleşmiştir. Bu dağılımın en önemli etkeni Rize'nin nemli iklim yapısının çay tarımına daha elverişli olmasıdır. Çay tarımı yapılan diğer illerde çay üretimi Rize kadar elverişli değildir. Bu bölgelerde insanlar genel olarak fındık üretimi yapmaktadır

2.4. ÇAY TALEBİ VE ARZI

2.4.1. Çay Talebine Etki Eden Faktörler

Çay talebine etki eden temel değişkenler genel olarak, tüketicinin cari geliri; yerleşmiş yiyecek alışkanlıkları ve adetleri; nüfusun büyüklüğü, yaşı ve etnik bileşimi; iklim şartları; çalışma biçimi (oturarak, elle, oda dışında, oda içinde); kurumsal faktörlerdir (Sarkar, 1972:67). Türkiye'de çay talebini etkileyen faktörler dört başlık

altında incelenebilir. Bunlar, çayın fiyatı, kişinin gelir seviyesi, rakip malların fiyatı ve tamamlayıcı malların fiyatlarıdır.

Hasan Özyurt 1987 yılında logaritmik ilişki içinde Türkiye’de kişi başı çay tüketimi ile fiyat ilişkisini regresyon denklemi ile incelemiştir. Bu analizde, bağımlı parametre olarak kişi başı çay tüketimini, bağımsız parametre olarak çay birim fiyatını almıştır. Yapılan analizin sonucunda çayın ferdi talep esnekliği pozitif bulunmuştur. Bulunan değerler fiyattaki % 1’lik artış karşısında, çay tüketim miktarının % 0,48 artacağını göstermektedir. Talebin fiyat esnekliği genelde negatif olmasına rağmen bulunan değer pozitif olmuştur. Gerçekten de, geçmiş yıllarda Çaykur’un yaptığı zamlara rağmen, ferdi çay talebi sürekli artış göstermiştir (Özyurt, 1987:141).

Özyurt, Türkiye’de gelir seviyesi ile çay talebi arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için aynı metodu kullanarak bir analiz yapmıştır. Bu analizde çay talebini temsilen ferdi çay tüketimini ve geliri temsilen kişi başı geliri kullanmıştır. Analizin sonuçları incelendiğinde çay talebinin gelir esnekliğinin 0,38 olduğu görülmüştür. Yani, gelirden meydana gelen % 1’lik artış çay tüketimini 0,38 oranında arttırmaktadır. Dolayısıyla, tüketimdeki artış gelir artışından daha küçük oranda olmuştur. Özyurt, bir sonraki aşamada tüketilen çayın çeşitli cinslerine göre bir analiz yapmış ve hem yüksek hem de düşük kalitede olan çaylara talebin arttığını tespit etmiştir. Bu durum, tamamıyla ülkedeki gelir dağılımı ve tüketici davranışıyla alakalıdır. Düşük gelir gruplarında çayın gelir esnekliği daha yüksektir. Bu sebeple, söz konusu grup daha düşük kaliteli çayları tercih etmekte, her ilave gelir artışı ek talep oluşturmaktadır (Özyurt,1987:133).

Türkiye’de çay talebini etkileyen önemli değişkenlerden biri de rakip mallardır. Çayın rakibi olan mallar kahve, ıhlamur, oralet, süt ve çeşitli meyve sularıdır. Çayın yerini alan içeceğin ne olduğuna dair yapılan araştırmada, Türkiye’de çaydan sonra en çok içilen içeceğin kahve olduğu tespit edilmiştir. Kahveden sonra en yüksek ikâmeyi sağlayan içeceklerden ikincisi neskafe, üçüncüsü süttür. Genellikle kişi başı gelirin düşük olduğu kırsal kesimde hayvansal içeceklere; şehirlerde ise sanayi ürünü içecek çeşitlerine ve sağlık sebebiyle adaçayı, ıhlamur v.b. ikâme etmekteyse de bunların tek başına tüketici tercihlerini etkileme gücü zayıftır. Zira günümüzde çay, sudan sonra en çok içilen içecek olarak rakipsizliğini korumaktadır (Özyurt, 1987:136).

Çay tüketimi ile kahve birim fiyatları arasındaki çapraz esnekliği araştırıldığında kahve fiyatlarındaki % 1'lik artış ferdi çay talebini % 0,39 oranında arttırdığı görülmüştür. Bu demektir ki kahve fiyatına göre çay, düşük bir çapraz esnekliğe sahiptir(Özyurt, 1987:137).

Çayın en yakın tamamlayıcısı şekerdir. Çay tüketimi ile şeker fiyatları arasında yapılan regresyon analizinin sonucunda ise, mikro iktisat teorisine ters bir sonuç bulunmuştur. Yani kişi başı çay tüketimi ile şeker birim fiyatı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Bu ilişki çerçevesinde tamamlayıcı mal olarak şeker fiyatları ile çay talebi arasındaki çapraz talep esnekliği ($e = 0,28$) pozitif bulunmuştur. Yani şeker fiyatı yükseldikçe, kişi başı çay tüketiminin de arttığı sonucuna varılmıştır (Özyurt, 1987:139).

Özyurt'un yaptığı regresyon analizleri genel itibariyle incelendiğinde aralarında ters ilişki bulunan bazı değişkenlerin esneklikleri negatif çıkması gerektiği halde, pozitif çıktığı görülmüştür. Bunun nedeni tüketici davranışlarındaki değişimler ve çay tüketiminin oluşturduğu alışkanlıklar gibi ölçülemeyen değişkenlerin olumlu etkileridir (Özyurt,1987:140).

2.4.2. Çay Tüketimi

Ülkemizde çay üretiminin tarihi nispeten yeni olsa da çay tüketiminin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde çayın tüketimi 1600'lü yıllara kadar gitse de bu dönemde çay arzı ithalat miktarıyla sınırlı olduğundan ihtiyaçtan çok lüks tüketim malı olarak görülmekte, yalnızca onu satın alabilenler tarafından tüketilmekteydi(Kaçar, 1967:232).

1923 yılından sonra kahve ithalatı çaya oranla 3-4 kat daha fazla gerçekleşmekteydi. Genel olarak kahve tüketilmesine rağmen, savaşlar nedeniyle kahve ithalatının zorlaşması ve kahvenin ithalatına yasaklar konulması çay tüketimini arttıran önemli sebepler arasındayken, bir taraftan da çay tarımına başlanmasıyla birlikte çay tüketicilerinin de oluşturulması hedeflenmişti. Dolayısıyla çay tüketiminin geniş kitlelere yayılması çay üretiminin artışıyla paralellik göstermektedir. Buna göre çay tüketim miktarı ve kişi başı çay tüketim miktarı Tablo 2.2'te verilmiştir.

Tablo 2.2. Çay Tüketim Miktarı (Ton) ve Kişi Başı Çay Tüketim Miktarı (Kg)

Yıllar	Çay Tüketim Miktarı(Ton)	Kişi Başı Çay Tüketimi(Kg)	Yıllar	Çay Tüketim Miktarı(Ton)	Kişi Başı Çay Tüketimi(Kg)
1961	8.406	0,29	1994	145.000	2,29
1963	10.250	0,34	1996	149.000	2,31
1966	13.880	0,41	1997	152.000	2,30
1969	16.962	0,50	1999	157.000	2,27
1972	25.435	0,71	2000	163.000	2,20
1975	45.592	1,06	2003	170.000	2,30
1980	79.952	1,77	2008	231.400	3,24
1981	92.180	2,02	2010	228.000	3,14
1982	100.695	1,95	2012	242.000	3,22
1986	117.000	2,21	2013	236.810	3,18
1987	123.000	2,11	2017	319.621	3,96*

* Kişi başı tüketim miktarı toplam tüketimin ülke nüfusuna bölünmesiyle bulunmuştur.

Kaynak 1: Özyurt, 1987:123-124

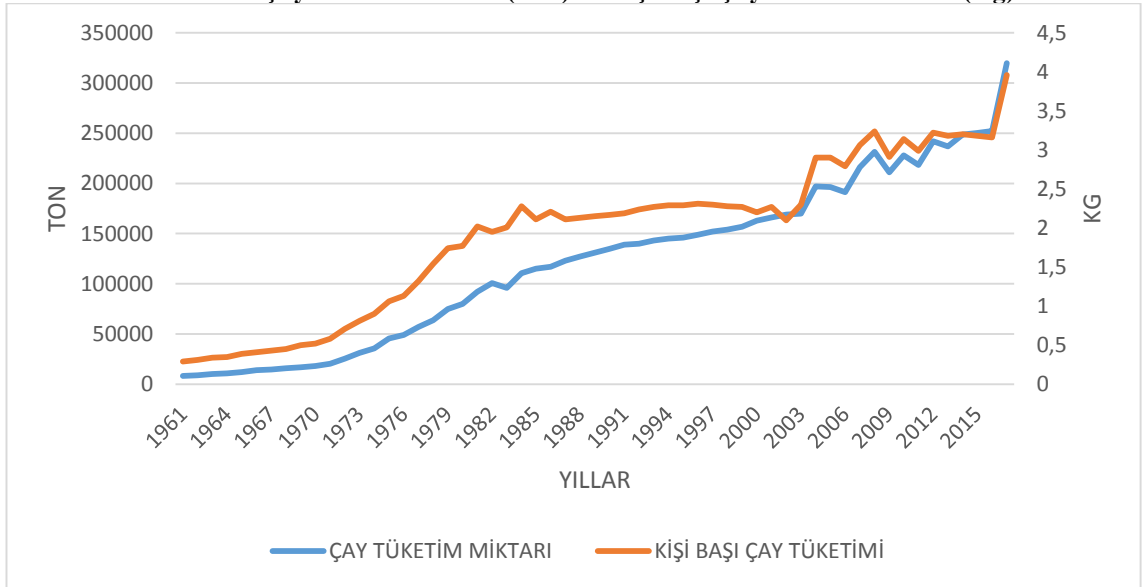
Kaynak 2: Usta, 2004:22-23

Kaynak 3: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Kaynak 4: FAO Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea Twenty-Third Session, Current Market Situation and Medium Term Outlook, <http://www.fao.org/3/BU642en/bu642en.pdf> (23.04.2019)

Kaynak 5: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2017&start=1962>(21.04.2019)

Grafik 2.2. Çay Tüketim Miktarı(Ton) ve Kişi Başı Çay Tüketim Miktarı(Kg)

Not: Grafik Tablo 2.2'den alınan verilerle oluşturulmuştur.

Çay tüketimi 1961 yılında 8.406 ton, 1972 yılında ise 25 bin ton civarındadır. 1963 yılında da çay tüketimi bölgesel olarak, İstanbul'da 798, İzmir'de 738, Ankara'da 506, Eskişehir'de 518, Sivas'ta 203 ve Erzurum'da 532 gram olarak gerçekleşmiştir(Tarkan, 1973:24). 1970 yılından sonra çay tüketiminde her yıl büyük artışlar olmuş, 1975 yılında kişi başı tüketim 1 kilogramı aşmıştır.

1970’li yıllarda döviz darlığı sebebiyle kahve ithalatının bir süre yapılamaması kahve fiyatlarını yükseltti. Bu etken Türk halkının çay alışkanlığını geliştirmesinde önemli rol aldı. Bu sebeple birlikte çay tüketiminin artmasında çay fiyatlarının düşmesi, şeker üretiminin artması gibi nedenler de etkili oldu. 1940 yılında kişi başına düşen şeker tüketimi 4 kg’dan fazla değilken, bu miktar 1972 yılında 18 kg’a yükseldi (Kaçar, 1987:276).

İlerleyen yıllarda çay tüketim miktarı daha da artmış ve 1981 yılında kişi başı tüketim miktarı 2,02 kg seviyesine çıktı. Bir başka deyişle 6 yıllık dönemde kişi başı çay tüketimi yaklaşık % 100 oranında arttı. 1984 yılında çay kanun tasarısı ile alakalı yapılan görüşmelerde Halkçı Parti milletvekili Mehmet Hayri Osmanlıoğlu ve Milliyetçi Demokrasi Partisi milletvekili Fehmi Memişoğlu çayın önemini şöyle dile getirmişlerdi:

“Çay bugün halkımızın fakir sofrasının başköşesinde yerini almış olan bir gıda ve içecek maddesidir. Eskilerin ‘bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır’ sözü artık çok geride kalmıştır. Bugün çay tüketimi zengin ve fakir her kesimin rağbet ettiği bir içecektir”(Tutanak Dergisi, 1984:679). “Çay, sıcak aş olarak, özellikle fakir, fukara sofralarında çorbanın yerini almaktadır”(Tutanak Dergisi, 1984:681).

1986 yılında Ukrayna’da gerçekleşen Çernobil Nükleer Santrali’ndeki reaktör kazası nedeniyle kişi başı tüketimde bir miktar azalma olsa da günümüzde tüketim muazzam boyutlara ulaşmış, birçok birey için vazgeçilmez gıda maddesi halini almıştır. Türkiye 2018 yılı itibariyle kişi başı 3,96 kg çay tüketimi ile dünyada lider konumda bulunmaktadır.

Trabzon Ticaret Borsası ve Çay Sanayicileri ve İşadamları Derneği (ÇAYSİAD) işbirliği ile Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA) tarafından desteklenen “‘Türkiye’de Değişen Çay Tüketim Alışkanlıkları” projesi kapsamında 15 ili kapsayan 1661 kişiye yapılan anket sonuçlarından öne çıkan bulgular şu şekilde özetlenebilir:

“Toplumumuzda uzun yıllardan beri içecek tercihi ilk sırada yer alan çay, halen yüksek bir oranda ve toplumun tüm kesimlerinde önceliğini korumaktadır.

Erkeklerin kadınlara göre daha fazla çay tükettiği gözlenmiş, yaş azaldıkça çay tüketiminin azaldığı tespit edilmiştir.

Ankete katılanların neredeyse yarısı günde 5 bardaktan fazla çay tükettiğini belirtmiştir. Günde en az 1 bardak çay içenlerle birlikte düşünüldüğünde her on kişiden dokuzunun her gün çay tükettiği anlaşılmaktadır.

Hem evde hem dış mekanlarda en fazla tercih edilen içecek ürünü çay olsa da, dış mekanlardaki tercih sıklığı eve göre daha az orandadır.

Araştırma kapsamındaki iller arasında yabancı menşeli (dökme-kaçak) çay kullanımının en yoğun olduğu il Gaziantep'tir. Gaziantep'i sırasıyla, Diyarbakır ve Adana izlemektedir. Antalya, Trabzon, İzmir illeri ise yabancı menşeli çay tüketiminin en az olduğu iller olarak gözlenmektedir. Çaykur'un iller itibarıyla kuru çay satış rakamları anket sonuçlarıyla da birebir örtüşmektedir''(Ulusoy ve Şeker, 2013:60-62).

2.4.3. Çay Arzı ve Üretimi

2.4.3.1. Üretici Sayısı

Yıllar itibarıyla üretici sayılarının değişimi Tablo 2.3'te ve Grafik 2.3'te gösterilmiştir. Üretici sayısında 1975'ten sonra önemli bir artış yaşandığı ve bu artışın 1981 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. 1975 yılında 127.732 olan üretici sayısı 1981 yılında 177.076 kişiye ulaşmıştır. Dolayısıyla toplamda üretici sayısı 49.344 kişi artmıştır. Bu artışın sebebi, çay tarım alanlarının artışını sağlayan kararnamelerin çıkması ve bu kararnamelerle birlikte önceden kayıt altına alınmamış çaylıkların kayıt altına alınmalarına izin verilmesidir. Çay sektöründe tekelin kaldırıldığı yıllarda üretici sayısı % 14 artışla 202.134 kişi olmuştur. Üretici sayılarının 1982-1986 yılları arasında değişmemesi darbe yıllarında yeni üretici kaydının yapılmamasından kaynaklanmıştır.

Üretici sayısındaki önemli değişikliklerden biri de 1994 yılında olmuştur. Daha önce belirtildiği gibi 1993 yılında çıkarılan 5096 sayılı kararnamenin uygulanmasının bir sonucu olarak çaylık alanlar yeniden tespit edilmiş ve ruhsatlar yenilenmiştir. Bu çalışmalar sırasında gerekli prosedürleri tamamlamayan üreticilerin kaydı silinmiştir(Türkyılmaz, 2015:63). 2008 yılında gerçekleşen azalmanın en büyük nedeni TC Kimlik numarası olmayan 4460 adet üreticinin askıya alınmasıdır. Bu tarihten sonra ortaya çıkan küçük orandaki değişimler gerçek manada çaylık alanlarda yapılan terkinler ve buna bağlı olarak üretici sayılarında ortaya çıkan azalmalardan kaynaklanmaktadır.

İller itibarıyla üretici sayılarına baktığımızda en fazla üretici Rize ilinde yer almaktadır. 1975 yılında Rize ilindeki üretici sayısının toplam üretici sayısına oranı % 61 iken bu oran 2018 yılında % 63'e çıkmıştır. Yıllar içerisinde üretici sayısının toplam üretici sayısına oranı en yüksek olduğu yıl ise 1981 yılı olup, bu yılda Rize'de bulunan üretici sayısının toplam üretici sayısına oranı % 64 olmuştur. En az üretici Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır. 1975 yılında bu iki ildeki üretici sayısının toplam üretici

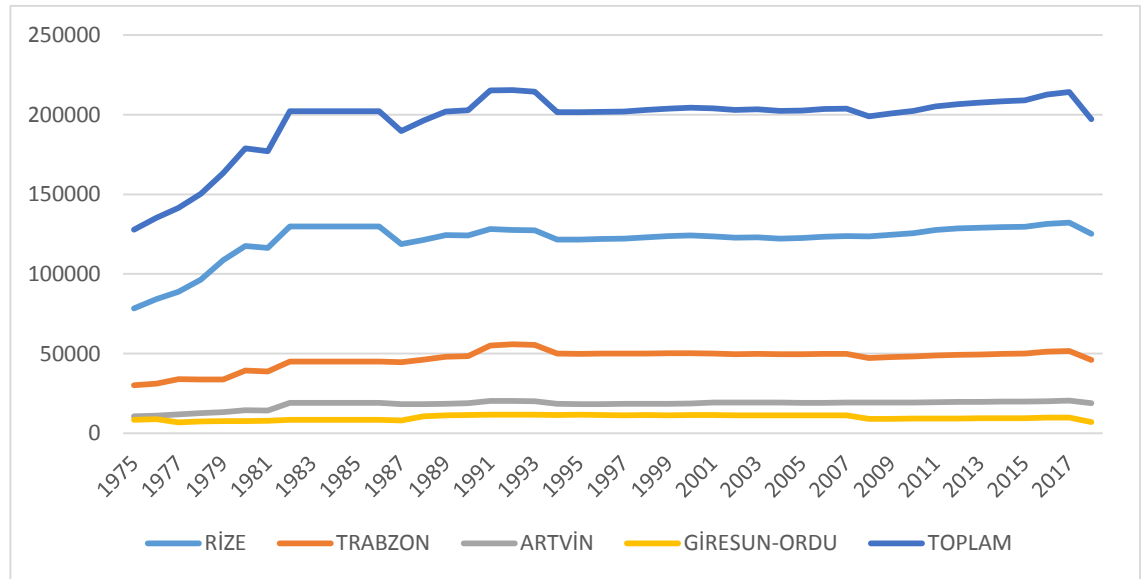
sayısı içindeki payı % 7 iken bu oran 2018 yılında % 4'e düşmüştür. Yıllar içerisinde üretici sayısının toplam üretici sayısına oranı en düşük olduğu yıllar ise 1981, 1982, 1986, 1987, 2008 ve 2018 yılları olup, bu yıllarda iki ilde bulunan üretici sayısı toplam üretici sayısının % 4'ünü oluşturmaktadır.

Tablo 2.3. İllere Göre Üretici Sayılarındaki Gelişmeler

	Rize		Trabzon		Artvin		Giresun-Ordu		Toplam
	Üretici Sayısı	%	Üretici Sayısı	%	Üretici Sayısı	%	Üretici Sayısı	%	
1975	78.386	61	30.201	24	10.621	8	8.524	7	127.732
1981	116.367	66	38.730	22	14.160	8	7.819	4	177.076
1982	129.815	64	44.963	22	19.016	10	8.340	4	202.134
1986	129.815	64	44.963	22	19.016	10	8.340	4	202.134
1987	118.829	63	44.528	23	18.286	10	8.064	4	189.707
1993	127.492	60	55.413	26	20.079	9	11.558	5	214.542
1994	121.696	60	49.946	25	18.449	9	11.467	6	201.558
2007	123.726	61	49.817	24	19.211	9	11.147	6	203.901
2008	123.554	62	47.224	24	19.222	10	9.031	4	199.031
2016	131.443	62	51.222	24	20.169	9	9.858	5	212.692
2017	132.264	62	51.595	24	20.398	9	9.919	5	214.176
2018	125.226	63	46.059	23	18.951	10	6.933	4	197.169

Kaynak: Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Grafik 2.3. İllere Göre Üretici Sayılarındaki Gelişmeler

Not: Grafik Tablo 2.3'ten alınan verilerle oluşturulmuştur.

Tablo 2.4. Çaylık Alanların Büyüklüğüne Göre Üretici Sayısı ve Çaylık Alan Dağılımı

Çaylık Alan Aralığı (Dekar)	Üretici Sayısı	%	Çaylık Alan (Dekar)	%
00-0,49	2.852	1,33	980	0,12
0,5-0,99	11.199	5,23	8.420	1,01
1-1,99	44.934	20,98	64.061	7,67
2-4,99	98.873	46,16	317.116	37,98
5-9,99	45.970	21,46	304.226	36,44
10-14,99	7.856	3,67	91.609	10,97
15-19,99	11.713	0,80	28.756	3,44

20-24,99	524	0,24	11.468	1,37
25-99,99	262	0,12	8.264	0,99
Toplam	214.183	100	834.900	100

Kaynak: Çaykur, 2018 Yılı Çay Sektörü Raporu

Bölgedeki arazinin kıt olması ve aile sayısındaki artış nedeniyle, küçük aile ziraatı şeklinde ifade edilebilen, tarım arazilerinin bölünebileceği en alt sınır olan 0-5 dekar alana sahip üreticilerin toplam üretici içindeki payı % 74'tür. Üreticilerin sadece % 5'i 10 dekar alanın üzerindeki alanlarda çay yetiştirmekte ve bu rakam toplam çaylık alanların % 16'sına denk gelmektedir. Çay tarımında parsel büyüklüklerinin bu kadar küçük olması çay tarımı yapılan arazilerin çok parçalı oluşu ve daha büyük parsellerin oluşmasını sağlayacak büyük düzlüklerin bulunmayışından kaynaklanmaktadır. Çaylık arazilerin bu şekilde parçalanmasının nedeni ise daha çok üreticilerin aile içinde reşit olan bireylere işletmecilik hakkının satış, miras hukuku ve isteğe bağlı nedenlerle devretmesidir. Bu sebeple de bir ailede birden çok üretici cüzdanı bulunabilmektedir (DPT, 2001:11).

2.4.3.2. Çay Üretim Maliyeti

2.4.3.2.1. Yaş çay yaprağı üretim maliyeti

Çay üretim bölgelerinde nüfusun yoğun oluşu, tarıma uygun arazilerin sınırlılığı, çay tarımından elde edilen gelirin nispi yüksekliği, bölgedeki toprak rantını önemli ölçüde arttırmıştır. Toprak, çay tarımında temel, ancak alternatif maliyeti (çay üretimi dışında kullanılması halinde) yüksek bir girdidir(Öztürk, 1987:64). Toprak kirasının maliyet hesaplarına eklenmesi tartışmalı bir konudur. Üretim yapan müstahsillerin neredeyse tamamı kendi topraklarını işlediklerinden dolayı toprak kirası ödememektedir. Bu yüzden maliyet tablosuna toprak kirası eklenmemiştir.

Bir kg yaş çay yaprağının üretim maliyeti, çay bahçesinin kurulması ve üretim döneminde yapılan giderler dikkate alınarak hesaplanmaktadır. Üretim girdilerinde oluşan fiyat değişimleri ve 1 dekar alan çaylığın yıllık verimi yaş çay yaprağı maliyetini etkilemektedir. Çaylık alan tesis giderleri ve ürün alınıncaya kadar geçen sürede yapılan bakım onarım giderlerinin tamamı sabit maliyetlerdir. Ürün alınmaya başladıktan sonra, üretim döneminde yapılan giderler değişken maliyetleri oluşturmaktadır(Yücer vd, 2006:149).

2017 yılına ait yaş çay maliyet unsurları ve tutarları Tablo 2.5'te verilmiştir. Tablonun ilk kısmında üretime geçinceye kadar yapılan sabit giderleri ve bunların tutarlarını vermektedir. Tablonun alt kısmında ise, normal üretim dönemine ait değişken giderleri ve bunların tutarlarını vermektedir.

Bu tablonun hazırlanmasında yapılan hesaplamalar bazı varsayımlara dayanır:

- İşgücünü gerektiren unsurlar belli bir ücret karşılığı yaptırılmaktadır.
- Sabit ve değişken masrafların tümü alınan kredilerle yapılmaktadır ve karşılığında piyasa faizi uygulanmaktadır.
- Her yıl birim maliyet belirlenirken normal üretim dönemindeki toplam maliyetler dekar alandan alınan ürün miktarına bölünmektedir. Ancak dekar alandan alınan ürün miktarı arazinin durumuna göre değiştiğinden tahmini miktar kullanılmaktadır. Bu rakam genellikle dekar alan başına 1100 kg'dır.

Tablo 2.5. Yaş Çay Yaprağı Üretim Maliyeti(TL)

A-BİR DEKAR ÇAY BAHÇESİ TESİS MASRAFLARI	1. YIL			2. YIL		3. YIL	
	Fiyat	Miktar	Tutar	Miktar	Tutar	Miktar	Tutar
Arazi Açma (İşçi/gün)	80	8.17	653,6	-	-	-	-
Krizma (İşçi/gün)	80	12.83	1026,4	-	-	-	-
Teras,Kanal,Yol yapımı (İşçi/gün)	80	9,83	786,4	-	-	-	-
Çiftlik Gübresi (kg)	0,50	545	272,5	-	-	-	-
Çiftlik Gübresinin Nakli ve Serilmesi (İşçi/gün)	80	0,75	60	-	-	-	-
Tohum (kg)	4	36,70	146,8	-	-	-	-
Tohum Ekilmesi (İşçi/gün)	80	1,67	133,6	-	-	-	-
Ot Çapası (İşçi/gün)	80	2,50	200	3,50	280	3,25	260
Seyreltme, Tamamlama (İşçi/gün)	80	-	-	0,58	46,4	-	-
Kimyevi Gübre (kg)	1,20	-	-	45	54	70	84
Kimyevi Gübre Nakli ve Verilmesi (İşçi/gün)	80	-	-	0,70	56	0,69	55,2
Şekil Budaması (İşçi/gün)	80	-	-	-	-	1,17	93,6
TOPLAM			3279,3		436,4		492,8
MASRAFLAR TOPLAMI							4208,5
MASRAFLAR TOPLAMININ %10 FAİZİ							420,85
GENEL İDARE MASRAFLARI (MASRAFLAR TOPLAMININ %3 'Ü)							126,25
TESİS MASRAFLARI TOPLAMI							4755,6
AMORTİSMAN: 4755,6/60=79,26							
B-ÜRETİM MASRAFLARI				MİKTAR	TUTAR		
Çiftlik Gübresi (kg)				500	250		
Kimyevi Gübre (kg)				80	96		
Budama (işçi/gün)				1,25	100		
Gübre Nakli ve Serilmesi (İşçi/gün)				1,12	90		
Ot Çapası (İşçi/gün)				2,50	200		
Hasat (işçi/gün)				7	560		

Nakliye (işçi/gün)	0,67	53,60
MASRAFLAR TOPLAMI		1349,60
MASRAFLAR TOPLAMININ %10 FAİZİ		134,96
GENEL İDARE MASRAFLARI (MASRAFLAR TOPLAMININ %3'Ü)		40,48
AMORTİSMAN		79,26
YILLIK ÜRETİM MASRAFLARI		1604,30
BİR DEKAR ALANDAN ALINAN ÜRÜN MİKTARI (KG)		1100
BİR KG ÜRÜNÜN MALİYETİ (TL)		1,45

Kaynak: İşçi fiyatları Rize Ziraat Odası 2017/35 nolu karar metninden, diğer fiyatlar Ardeşen Ziraat Odası kayıtlarından alınmıştır. Miktarlar ise daha önce yapılan çalışmalardan alınmıştır. Ayrıca yeni çay bahçesi kurmuş üreticilerden bilgi alınarak hazırlanmıştır. Amortisman oranı: Bir çay bahçesinin ömrü 60 yıl kabul edilmektedir.

Bir kilogram yaş çay yaprağının kar marjı satış fiyatından kg maliyeti çıkarılarak hesaplanır (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005:149). 2017 yılında bir kg yaş çay yaprağı 2,13 (2 + 0,13) TL, 1 kg ürünün maliyeti 1,45 TL'dir. 1 dekar alan çay bahçesinin aylık ortalama karlılık düzeyi 748 TL'dir. Ortalama işletme büyüklüğü 7,5 dekar alan olarak belirlenen çay tarımında işletme başına aylık ortalama kârlılık düzeyi $748 \times 7,5 = 5.610$ TL, yıllık kârlılık ise 18.232,50 TL'dir. Bir ailenin çay tarımından elde ettiği günlük net kazanç ise 50,64 TL, bir kişinin günlük net kazancı ise 10,13 TL'dir (Bir aile 5 kişi kabul edilmiştir).

2.4.3.2.2. Kuru çay üretim maliyeti

Kuru çay üretim maliyetinin en önemli unsurunu ilk madde ve malzeme giderleri oluşturur. Bu giderler, yaş çay ürününe ödenen miktar, alım yerinin işçiliği ve yaş çayın alım yerinden çay fabrikasına taşıma giderlerinden meydana gelmektedir. Toplam üretim maliyetinin içinde ilk madde ve malzeme giderlerinin payı, siyah çayda % 76, yeşil çayda % 56, organik siyah çayda % 82 oranındadır.

Üretim maliyetini belirleyen diğer unsurlar işçilik ve genel üretim giderlerinden oluşmaktadır. Üretim maliyetleri içinde direkt işçiliğin payı, siyah çayda % 7, yeşil çayda % 19, organik siyah çayda % 4 oranında gerçekleşmiştir. Üretimle ilgili genel giderler; endirekt malzeme, endirekt işçilik, memur ve işçi ücretleri, dışarıdan sağlanan fayda ve hizmetler, vergi resim ve harçlar, çeşitli giderler ve amortismanlardan oluşmaktadır (DPT, 1977:35). Üretim maliyetleri içinde genel üretim giderlerinin payı siyah çayda % 17, yeşil çayda % 25, organik siyah çayda % 14 oranında gerçekleşmiştir.

Üretim tamamlandıktan sonra kuru çaylar 20-25 kg'lık kâğıt torbalara doldurularak ortalama bir yıl stokta bekletilir, ardından harmanlanmak üzere paketleme

fabrikalarına gönderilir. Paketleme fabrikalarında ilk madde ve malzeme gideri yarı mamul çaylardan oluşmaktadır ve üretim maliyetleri içinde siyah çayda % 96, yeşil çay ve organik siyah çayda % 99 oranında paya sahiptir. İşçilik ve genel üretim giderlerinin payı ise siyah çayda % 4, yeşil çay ve organik siyah çayda % 1 oranındadır.

Çay, pazarlamaya hazır hale gelinceye kadar yapılan maliyetlerin siyah çayda % 84'ünü imalat maliyetleri, % 16'sını paketleme maliyetleri, yeşil çayda % 55'ini imalat maliyetleri, % 45'ini paketleme maliyetleri, organik siyah çayda % 81'ini imalat maliyetleri, % 19'unu paketleme maliyetleri oluşturur. Çaykur tarafından üretilen çeşitli çayların yarı mamul ve mamul oluncaya kadar maliyetine etki eden unsurlar ve tutarları aşağıda tablolar halinde gösterilmiştir.

Tablo 2.6 Siyah Çay Üretim Maliyeti(TL)

Üretim Giderleri	Tasnifli Siyah Çayın (Yarı Mamul) Maliyeti (2016)		Paketli Siyah Çayın (Mamul) Maliyeti (2017)	
	TL	%	TL	%
1)Üretimle İlgili Doğrudan Gider				
-İlk Madde Ve Malzeme	1.280.560.199	76	1.546.283.287	96
-İşçilik	109.673.851	7	36.730.025	3
Toplam(1)	1.196.791.339	83	1.583.013.312	99
2)Üretimle İlgili Dolaylı Gider				
-Malzeme	32.434.827	2	870.591	
-İşçilik	99.691.249	3	7.542.215	
-Amortisman	14.514.991	1	3.686.718	
-Diğer	137.770.992	8	8.194.850	
Toplam(2)	284.412.058	17	20.294.374	1
3)Maliyet Giderleri Toplamı	1.674.646.108	100	1.603.307.686	100
4)Üretim Miktarı(Ton)	129.369		103.930	
5)Kg Başına Birim Maliyet(TL)	12,94		15,43	

Kaynak: Çaykur 2017 yılı faaliyet raporu

Tablo 2.7. Yeşil Çay Üretim Maliyeti(TL)

Üretim Giderleri	Tasnifli Yeşil Çayın (Yarı Mamul) Maliyeti (2016)		Paketli Yeşil Çayın (Mamul) Maliyeti (2017)	
	TL	%	TL	%
1)Üretimle İlgili Doğrudan Gider				
-İlk Madde Ve Malzeme	2.435.031	56	1.062.183	
-İşçilik	850.699	19	11.896	
Toplam(1)	3.285.730	75	1.074.078	99
2)Üretimle İlgili Dolaylı Gider				
-Malzeme	200.000	5	244	
-İşçilik	322.156	7	2.234	
-Amortisman	75.000	2	997	
-Diğer	489.348	11	2.093	
Toplam(2)	1.086.504	25	5.568	1
3)Maliyet Giderleri Toplamı	4.372.234	100	1.079.646	100
4)Üretim Miktarı(Ton)	206		28	
5) Kg Başına Birim Maliyet(TL)	21,19		38,63	

Kaynak: Çaykur 2017 Faaliyet Raporu

Tablo 2.8 Organik Siyah Çay Üretim Maliyeti(TL)

Üretim Giderleri	Tasnifli Organik Siyah Çayın (Yarı Mamul) Maliyeti(2016)		Paketli Organik Siyah Çayın (Mamul) Maliyeti (2017)	
	TL	%	TL	%
1)Üretimle İlgili Doğrudan Gider				
-İlk Madde Ve Malzeme	82.367.892	82	18.530.195	
-İşçilik	4.324.971	4	290.131	
Toplam(1)	86.692.863	86	18.820.326	99
2)Üretimle İlgili Dolaylı Gider				
-Malzeme	1.006.793	1	5.981	
-İşçilik	4.759.539	5	54.545	
-Amortisman	933.807	1	24.361	
-Diğer	7.017.046	7	51.212	
Toplam(2)	13.717.185	14	136.099	1
3)Maliyet Giderleri Toplamı	100.410.048	100	18.956.425	100
4)Üretim Miktarı(Ton)	4.449		682	
5) Kg Başına Birim Maliyet(TL)	22,57		27,80	

Kaynak: Çaykur 2017 Faaliyet Raporu

2.4.3.3. Çay Üretimi

2.4.3.3.1. Yaş çay ve kuru çay

Yaş çay ürünün tarifi Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü alım talimatınının 5. Maddesine göre şöyle yapılmıştır: Çay ürünü; çay bitkisi üzerindeki genç sürgünlerin ucunda yetişen tepe tomurcuğu ile tomurcuğu takip eden taze ve körpe vasıfta birinci ve ikinci yapraklarda oluşmuş bir filizden ibarettir(DPT, 1976:10).

Türk çay sanayisine dair çalışmalar yapan Rize Ticaret Borsası ve Çaykur çay üretimi konusunda istatistik yayınlamakta ancak bu kaynaklara ait veriler arasında zaman zaman önemli farklılıklar meydana gelmektedir. Söz konusu kuruluşların yayınladığı veriler arasındaki tutarsızlıklar konuyla alakalı sağlıklı inceleme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Özel sektördeki gelişmeleri yakından izleyen ve raporlar halinde yayınlayan saygın ve yetkili kurumun Rize Ticaret Borsası (RTB) olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple çalışmamızda özel sektöre ait değerlendirmeler Rize Ticaret Borsası verilerine dayanılarak yapılacaktır. Ayrıca, kamu sektörünün değerlendirilmesi için Türk çay sanayisinin en büyük kuruluşu olan Çaykur'un faaliyet raporlarından yararlanacağız.

Türk çay sanayisinin devlet tekeli altında sürdürüldüğü yıllarda, 1980 askeri darbesinin gerçekleştiği yıla kadar, yaş çay üretim miktarı 14 yılda % 371 oranında

artmıştır. Bu artış çay tarım alanlarının, özellikle ikinci derece çay üretim alanı olarak adlandırılan Trabzon'un batı bölgeleri ile Giresun ve Ordu illerindeki genişlemesinden kaynaklanmıştır. Artışın diğer bir nedeni de yeni gelişmeye başlayan çay sektörünü desteklemek için müstahsilin ürettiği tüm yaş çayın satın alınmasıdır.

1981 yılında, yaş çayda kaliteyi arttırmak için yeni üretim standardı belirlenmesi ve bu standarda göre alım yapılması, makasla hasadın yasaklanması, günlük üretim sınırlaması (kontenjan)'nın getirilmesi ve kuru çay stoklarını azaltmak gibi nedenlerden dolayı yaş çay üretim miktarında % 167 oranında azalma meydana gelmiştir. 1985 yılında üretimin iki katına çıkmasında, 1983 yılında makasla hasadın serbest bırakılmasının etkisi büyüktür.

Özel sektör çay piyasasına 1985 yılında girmesine rağmen özel sektör kayıtlarının tutulduğu Rize Ticaret Borsası 1995 yılında faaliyete başladığından değerlendirmeler 1996 yılından itibaren yapılacaktır. Ayrıca Artvin ilinde ticaret borsası bulunmadığından bu ile ait özel sektör değerlendirmesi yapılmayacaktır.

Özel sektörün faaliyete girmesiyle çay üretim miktarında önemli artış olmuş ve 1999 yılı haricinde özel sektörün yaş çay alımındaki payı her yıl artmıştır. 1996 yılında % 26 olan özel sektörün payı 2000 yılında % 34'e yükselmiştir. Bu yıllarda özel sektöre olan güven tam sağlanamadığından çay endüstrisi monopson piyasanın hakimiyetinden tam çıkamamıştır. 2003 yılından sonra özel sektörün çay piyasasındaki konumu giderek güçlenmiştir. 2003 yılında % 40 olan özel sektörün payı, 2005 yılında % 49, 2010 yılında Çaykur'u da geçerek % 55 olmuştur.

2008-2010 yıllarında kamunun özel sektörü dolaylı yoldan desteklemesi yaş çay alımındaki dalgalanmada önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde küresel finans krizinin etkileri ülkemizde hissedilmeye başlanmıştır. Bölgede meydana gelen işsizlik sorununu gidermek, iç talebi canlandırmak ve bölge gelirini arttırmak için kamu yaş çay alımını sınırlandırma yoluna giderek, yaş çay alımında özel sektörün daha aktif bir rol oynamasında etkili olmuştur.

2013 yılında Çaykur'un randevulu alım sistemine geçmesinden dolayı ürününü zamanında Çaykur'a satamayan müstahsil özel sektöre yönelmiştir ve bunun sonucunda Çaykur'un payı giderek azalmış özel sektörün payı artmıştır. 2018 yılı itibariyle

1.474.227 ton yaş çay üretilmiştir. Üretilen yaş çayın % 49'unu Çaykur % 51'ini özel sektör satın almaktadır.

2016 yılında çayın sınır ticareti kapsamında ithalatının yasaklanması özel sektörün yerli çaya olan talebini arttırmıştır. Bu sebeple özel sektör işletmeleri daha fazla yaş çay satın alabilmek için çay bedelini hem taban fiyatın üstünde belirlemişler hem de ödeme süresini kısaltmışlardır. Bunun sonucunda 2017 yılında özel sektör işletmeleri Çaykur'dan daha fazla yaş çay üretimi gerçekleştirmişlerdir.

İller itibariyle yaş çay üretim durumuna baktığımızda 1966 yılında Rize'nin payı % 85, Trabzon'un payı % 7, Artvin'in payı % 7, Giresun ve Ordu'nun payı % 1 iken, özel sektörün piyasaya girmesiyle yaş çay üretiminde Rize'nin payı % 71, Trabzon'un payı % 19, Artvin'in payı % 8, Giresun ve Ordu'nun payı % 2 olmuştur. 2018 yılı itibariyle baktığımızda Rize'nin payı % 74, Trabzon'un payı % 18, Giresun ve Ordu'nun payı % 2'dir. Yine 2018 yılı itibariyle Rize ve Trabzon'da üretilen yaş çayın %47'sini Çaykur, % 53'ünü özel sektör, Giresun ve Ordu'da üretilen yaş çayın % 28'ini Çaykur, % 72'sini özel sektör satın almaktadır.

Tablo 2.9. Yaş Çay Üretim Miktarı(Ton)

Yıllar		Rize	Trabzon	Artvin	Giresun-Ordu	Toplam
1966	Devlet	86.380	6.787	7.483	447	101.097
1969	Devlet	126.742	20.139	11.986	1.273	160.140
1972	Devlet	170.198	31.050	13.954	1.515	216.717
1975	Devlet	199.785	40.126	18.966	2.936	261.813
1980	Devlet	358.400	73.079	37.816	6.790	476.085
1981	Devlet	150.348	26.350	13.445	2.155	192.298
1982	Devlet	232.773	46.602	20.096	3.834	303.305
1985	Devlet	430.206	113.581	47.564	11.123	602.474
1994	Devlet	385.228	101.462	68.452	11.325	566.467
1996	Devlet	361.876	99.282	56.100	9.432	526.690
	Özel	152.106	28.649	-	5.732	186.487
1997	Devlet	372.447	102.554	57.994	9.326	542.321
	Özel	170.454	28.549	-	11.122	210.125
1999	Devlet	577.866	159.727	90.874	14.682	843.149
	Özel	195.799	52.584	-	4.021	252.404
2000	Devlet	342.468	91.587	58.198	6.845	499.098
	Özel	216.177	38.721	-	4.029	258.927
2003	Devlet	357.788	94.289	59.161	5.840	517.078
	Özel	284.835	56.391	-	15.782	357.008
2004	Devlet	399.637	113.222	65.505	8.565	586.929
	Özel	413.387	86.552	-	21.662	521.601
2005	Devlet	412.266	111.317	71.261	8.668	603.512
	Özel	469.930	99.206	-	22.682	591.818
2008	Devlet	448.429	122.130	70.353	9.182	650.094
	Özel	369.258	81.755	-	13.442	464.457

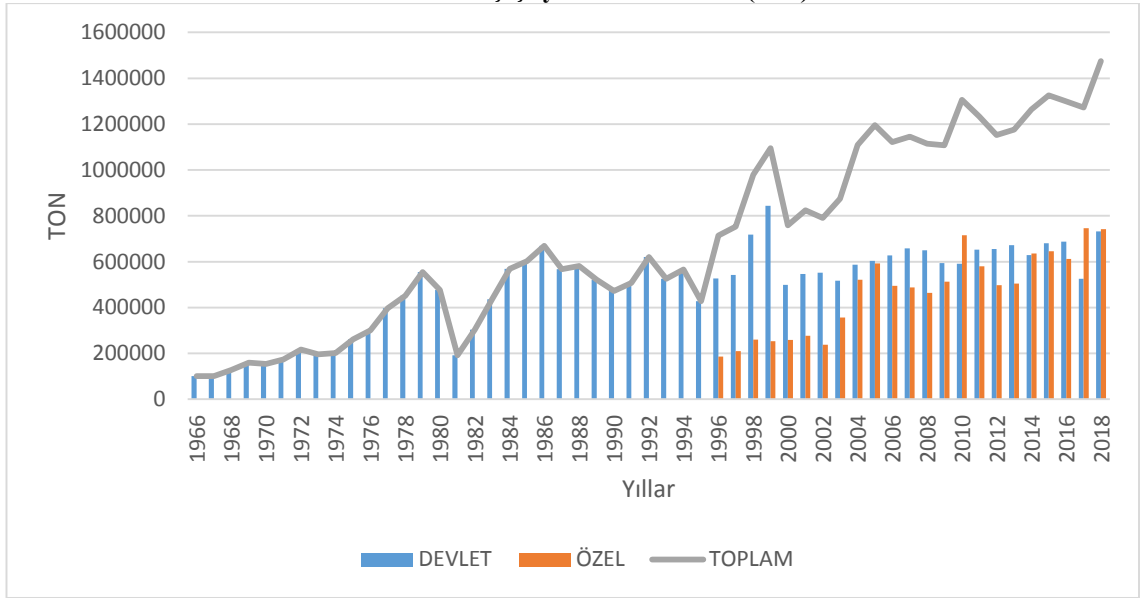
2010	Devlet	408.179	108.215	65.973	8.011	590.378
	Özel	582.787	110.916	-	21.647	715.350
2013	Devlet	456.702	130.131	75.321	10.053	672.207
	Özel	415.188	74.119	-	14.529	503.836
2016	Devlet	472.550	126.718	78.626	9.621	687.515
	Özel	476.636	111.482	-	23.407	611.525
2017	Devlet	366.200	84.615	65.974	8.574	525.563
	Özel	592.030	131.436	-	22.668	746.134
2018	Devlet	510.283	125.061	87.609	9.583	732.536
	Özel	577.748	138.817	-	25.126	741.691

Kaynak 1: DPT, 1976:13

Kaynak 2: Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Kaynak 3: Rize Ticaret Borsası Kayıtları

Grafik 2.4 Yaş Çay Üretim Miktarı (Ton)

Not: Grafik Tablo 2.9'dan alınan verilerle oluşturulmuştur.

Üretilen kuru çay miktarı yaş çay yaprağının kalitesine bağlı olarak değişmektedir. Taze çay yapraklarından elde edilen kuru çay miktarı üretim randımanının yüksek olması sebebiyle daha fazladır. Ülkemizde kuru çay randımanı % 18-23 arasında değişmektedir. Yani 100 kg yaş çaydan 18-23 kg kuru çay elde edilmektedir. Yeşil çayda randıman oranı siyah çaya göre daha yüksektir.

Kuru çay üretim miktarları Tablo 2.10'da gösterilmiştir. Tablodaki rakamlara göre, çay üretiminin Tekel tarafından yapıldığı 1966-1972 yıllarında kuru çay üretimi % 75 oranında artmıştır. Bu yıllarda İyidere Çay Fabrikasında bir miktar yeşil çay üretimi yapılmış, daha sonra başarılı olunamayınca durdurulmuştur. Çaykur'un faaliyete girmesinden 1980 askeri darbesine kadar kuru çay üretimi 2,26 kat artmıştır. Yine bu dönemde yaş çay ürününde meydana gelen artış kadar Çaykur'un çay işleme

kapasitesinin arttırılmaması satın alınan yaş çaylardan bir kısmının imha edilmesine neden olmuştur.

Yeşil çay üretimi ve ihracatı konusunda Fas Hükümeti ve Y.V. Benchimol ile bir sözleşme imzalanmıştır. Arhavi Çay Fabrikası'nda kurulan ek tesislerde 1986 yılında 176 ton kuru çay üretilmiştir. Fakat aynı sene Ukrayna'da yaşanan Çernobil faciası nedeniyle çayların ihracatı gerçekleşmemiş, üretilen yeşil çaylar imha edildiği gibi üretim de durdurulmuştur. Yoğun bir çalışmanın ardından facia sebebiyle duran üretim 1989 yılında tekrardan başlatılmıştır. 1989 yılında 117 ton, 1990 yılında 466 ton Çin tipi yeşil çay üretilmiştir. Fakat yeşil çaya olan talebin düşük olması ve üretimde istenilen sonucun alınamamasından dolayı üretime ara verilmiştir (Çaykur, 1991a:11).

Çaykur'un kapasite yetersizliği ve çay sektörünü rekabete açma gibi nedenlerin sonucunda özel sektör çay piyasasına girmiş ve oluşturduğu ilave kapasite sayesinde zamanında işlenemeyip imha edilen yaş çaylar işlenebilmiştir. Özel sektör, kayıtların tutulduğu 1996 yılında 36.365 ton kuru çay üretirken 8 yıl gibi kısa bir zaman sonra üretimini % 91 oranında arttırarak 69.617 tona çıkarmıştır. Aynı dönemde Çaykur'un kuru çay üretimi % 8 oranında azalarak 91.373 ton, toplam kuru çay üretimi ise % 18 oranında artarak 161.083 ton olmuştur.

Türkiye'de yabancı teknik bilgi ve teknolojiyle üretilen yeşil çay üretimine 2004 yılına kadar ara verilmiştir. 2003 yılında gelen talepler sonucunda Çaykur yeşil çay üretimine tekrardan başlama kararı almıştır (Çaykur, 2005). Bu dönemde yeşil çay üretimi Taşlıdere Çay Fabrikası bünyesinde Türk mühendislerinin katkılarıyla oluşturulan bir bölümde gerçekleşmiştir. 2013 yılında Taşlıdere Çay Fabrikası kapatıldıktan sonra yeşil çay üretimi Cumhuriyet Çay Fabrikası'nda devam etmektedir. 2004 yılından sonra yeşil çay üretimi, piyasa talebi ve kuru çay stoklarına bağlı olarak dalgalanmaktadır. Özel sektöre ait yeşil çay üretim değerlendirmesi rakamların Rize Ticaret Borsası kayıtlarında bulunmadığından ve ayrıca firmaların şirket prosedürü gereği üretim rakamlarını paylaşmadıklarından dolayı yapılmayacaktır. Yine Tablo 21'de yer alan özel sektör sütünü boş bırakılacaktır.

Tablo 2.10. Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton)

Yıllar	Tasnifli Siyah Çay		Tasnifli Yeşil Çay		Toplam
	Devlet	Özel*	Devlet	Özel	
1966	23.123	-	-	-	23.123
1969	34.374	-	-	-	34.374

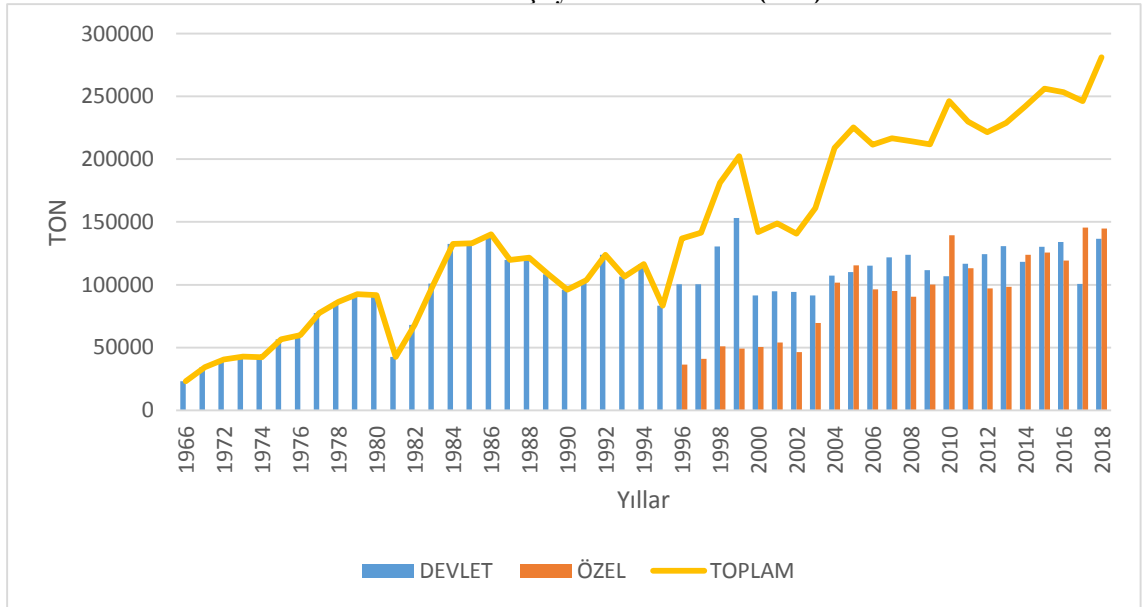
1972	40.497	-	-	-	40.497
1975	56.464	-	-	-	56.464
1980	91.788	-	-	-	91.788
1981	42.606	-	-	-	42.606
1982	68.038	-	-	-	68.038
1985	132.978	-	-	-	132.978
1986	140.085	-	176	-	140.261
1989	108.172	-	117	-	108.289
1990	95.482	-	466	-	95.948
1994	116.547	-	-	-	116.547
1996	100.374	36.365	-	-	136.739
1997	100.517	40.974	-	-	141.491
1999	153.228	49.218	-	-	202.446
2000	91.373	50.491	-	-	141.864
2003	91.466	69.616	-	-	161.082
2004	107.193	101.717	142	-	209.052
2005	109.798	115.404	201	-	225.403
2008	123.804	90.568	19	-	214.391
2010	106.507	139.493	144	-	246.144
2013	130.663	98.248	57	-	228.968
2016	133.818	119.247	245	-	253.310
2017	100.501	145.496	134	-	246.131
2018	136.456	144.630	39	-	281.125

* Özel sektörün kuru çay üretim miktarı Rize Ticaret Borsası kayıtlarında bulunmadığından dolayı tasnifli Siyah Çay rakamı Tablo 20'deki rakamların ortalama randıman oranı olan %19,5'i hesaplanarak yazılmıştır.

Kaynak 1: Çaykur İstatistik Bülteni, 2018

Kaynak 2: Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Grafik 2.5. Kuru Çay Üretim Miktarı (Ton)

Not: Grafik Tablo 2.10'dan alınan verilerle oluşturulmuştur.

2.4.3.3.2. Organik çay

Organik tarım, üretiminde kimyasal ilaç ve kimyasal gübre kullanılmadan, yönetmeliğin izin verdiği girdilerin kullanıldığı, üretiminden tüketimine kadar her süreci

kontrollü ve sertifikalı alternatif bir üretim şeklidir (Canik, 2011:1). Türkiye’de organik tarım faaliyetleri 1986 yılında Avrupa’daki gelişmelerden farklı biçimde, ithalatçı firmaların talepleri doğrultusunda incir ve kuru üzüm gibi sekiz üründe başlamış, günümüzde 238 çeşit ürüne ulaşmıştır (Gültekin, 2013:3). Organik olarak üretilen ürün çeşidinden bir tanesi de Doğu Karadeniz’de ekonomik değeri yüksek olan çaydır. Organik çay tarımında öncelikle, çay üretimi için belirlenen arazilerin yerleşim bölgelerinin dışında, ana yollardan uzak olması gerekir. Üretim için gereken diğer ekolojik şartları; rakımının deniz seviyesinden en az 700 metre yüksekte olması, yıllık sıcaklık değerinin ortalama 18-20°C, ortalama günlük güneş ışınının 4 saat, nispi nemin % 70-90, yıl boyunca minimum yağışın 1600 mm, toprak PH’ının 4,5-5,5 olması olarak sıralayabiliriz. Ayrıca, organik çay tarımına başlamadan önce bitkinin ve toprağın istenilen seviyeye gelmesi için 3 yıllık bir süre gereklidir (www.cayic.com.tr).

Organik çay tarımı ilk olarak 1983 yılında Sri Lanka’ da başlamış ve ilk organik çay üretilmiştir. Hindistan’ da organik çay üretimi 1986 yılında Darjeling de başlamış olup, ardından Güney Hindistan ve Assam’a yayılmıştır. Hindistan’da 4.000 hektar alan gibi bir bölgede organik çay tarımı yapılmaktadır. Japonya, Tanzanya, Çin ve Kenya’da yine aynı dönemde organik çay tarımına başlamıştır.1989 yılı sonunda organik çaylar İngiltere’de satışa sunulmuştur. Dünyada çay tarımına ayrılan alan 2,9 milyon hektar alana, bu alanlardan elde edilen ürün 4,8 milyon tona yaklaşırken organik çay tarımına ayrılan alan 5.000 hektar alan, üretim ise 4-5 bin ton seviyelerinde gerçekleşmektedir (Çaykur, 2016b:37). Dünya çay piyasasındaki gelişmeler doğrultusunda ülkemiz de çay tarımını ve sanayisini geliştirmek amacıyla son yıllarda gittikçe önem kazanan organik çay tarımına başlamıştır (Çaykur, 2013:28) İlk olarak Trabzon ilinde üretilen organik yaş çay üretim miktarı ve organik kuru çay üretim miktarları Tablo 2.11’de verilmiştir. Özel sektöre ait organik kuru çay üretim miktarları daha önce bahsedilen sebepten dolayı bilinmediğinden üretilen tüm organik kuru çayın siyah çay olduğu varsayılmıştır.

Tablo 2.11. Organik Yaş Çay ve Organik Kuru Çay Üretim Miktarları(Ton)

Yıllar	Satın Alınan Yaş Çay		Üretilen Tasnifli Kuru Çay			
			Siyah Çay		Yeşil Çay	
	Devlet	Özel	Devlet	Özel*	Devlet	Özel
2002	-	63	-	12	-	-
2003	-	57	-	11	-	-
2004	-	27	-	5	-	-
2005	-	59	-	11	-	-
2006	-	216	-	42	-	-
2007	-	263	-	51	-	-

2008	-	211	-	41	-	-
2009	363	897	58	174	3	-
2010	834	1.137	152	222	5	-
2013	1.732	988	353	193	9	-
2014	1.816	512	341	100	26	-
2015	7.359	536	1.328	105	21	-
2016	22.331	46.589	4.449	9.085	39	-
2017	25.467	-	4.987	-	9	-
2018	30.005	-	5.777	-	1,5	-

* Satın alınan yaş çay miktarının ortalama randıman oranı olan %19,5'i alınarak hesaplanmıştır.

Kaynak 1: Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Kaynak 2: <http://www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> (16.10.2017)

Ülkemizde ilk organik çay üretimi 2002 yılında Özçay kooperatifi tarafından gerçekleştirilmiştir. Özçay ürettiği 12 tonluk kuru çay ile Türkiye’de organik çay sektörüne giren ilk firma olmuştur. Özçay firması organik çay sektöründe çift monopol konumunda olduğu 2002-2006 yıllarında toplam 422 ton organik yaş çay alımı yapmış, 81 ton organik kuru çay üretmiştir. Karali çay firması tarımsal anlamda çalışmalara daha önce başlamış ancak organik çay sektörüne 2007 yılında girebilmiştir. Organik çay sektörünün düopol piyasasında olduğu 2007-2008 yıllarında organik çay üretim miktarında kayda değer bir artış olmamıştır. Bu durum Özçay firmasının monopol konumunu kaybetmesi sebebiyle üretim miktarının azaldığı ve satış pazarlarının bir kısmını Karali çay firmasına kaptırdığı şeklinde yorumlanabilir.

Organik çay piyasasına iddialı şekilde giriş yapan bir diğer firma Çaykur’dur. Çaykur firması organik çay tarımı kapsamında Artvin’in Borçka ilçesi, Rize’nin Hemşin ve Çamlıhemşin ilçelerini organik çay tarım alanı olarak belirlemiş, bu bölgelerdeki toprağı 3 yıllık kademeli çalışmanın ardından kimyasal gübreden tamamen arındırmıştır. Bu çalışmalara 2006 yılında başlayan Çaykur, 2009 yılında Hemşin Organik Çay Fabrikası’nı hizmete açarak ilk organik çay ürünleri olan Organik Rize, Organik Hemşin ve Organik Zümrüt çayını piyasaya sürmüştür (Çaykur, 2016a:18). Çaykur’un piyasaya girdiği 2009 yılından 2015 yılına kadar organik çay üretimi % 526 oranında arttırmıştır. Yine aynı dönemde Çaykur’un üretimi % 1927 gibi çok yüksek bir oranda artmış, özel sektörün üretimi ise % 40 oranında azalmıştır.

Çaykur’un organik çay piyasasında faaliyete girmesinden sonra özel sektör üretim miktarındaki azalışın nedenlerinden bir tanesi tüketici davranışlarıdır. Öyle ki; Erdal Özbey tarafından 2012 yılında yapılan anket çalışmasına göre, ilk organik çay üretiminin 2002 yılında gerçekleşmiş olmasına Çaykur’un pazara girişi 2009 yılında olmasına

rağmen Çaykur'un bilinirliği % 95 seviyelerindedir. Yine organik çay tüketicilerinin yaklaşık % 90'ı özel sektörün organik çaylarını hiç satın almadıklarını ifade etmişlerdir. Tüketiciler Çaykur markalı organik çayı tercih etmelerinin sebebini organik ürünlerin Çaykur tarafından üretiliyor olması kendileri için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışmaya göre, Çaykur'un tüketicilerin zihninde çok güçlü bir marka olarak algılandığı ve bununla birlikte Çaykur'un oligopol piyasasında hakim firma olduğu anlaşılmaktadır(Özbey, 2012:115-116)

Dünyanın en büyük organik çay havzasını oluşturmak ve en yüksek miktarda organik çay üretimini gerçekleştirmek için Yeditepe Üniversitesi ile Çaykur arasında 2014 yılında "Organik Çay Tarım" protokolü imzalanmıştır. Protokol çerçevesinde Rize ili Çayeli ilçesi Senoz Vadisi pilot bölge seçilmiş ve deneme çalışmaları Yeditepe Üniversitesi tarafından başlatılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda görülen verim artışından dolayı 2015 yılında ek protokol imzalanmış 2016 yılında da çalışmalara devam etme kararı alınmıştır. Ek protokol kapsamında Senoz Vadisi'ndeki uygulama bir yıl daha uzatılmış, Güneysu ilçesi Dumankaya Köyü protokol kapsamına alınmıştır. Ayrıca Ardeşen, Çamlıhemşin, Hemşin, Fındıklı ve Çayeli ilçelerinde deneme bahçeleri belirlenip organik gübre uygulaması başlatılmıştır (Yeditepe Üniversitesi Ar-Ge Raporu, 2015:29). Yine bu proje kapsamında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından alınan kararla 2018 yılından itibaren bütün çay tarım alanlarında organik çay tarımı yapılması planlanmaktadır.¹

2.5. ÇAY SEKTÖRÜNDE PAZARLAMA VE DAĞITIM

Çayın yurtiçinde pazarlanması 1985 yılına kadar Tekel Genel Müdürlüğü tarafından yapılmaktaydı. Çaykur çayı direkt Tekel'e satmakta, Tekel'de toptancı ve perakendecilere satmaktaydı. Bu süre içinde elde yeterli çay stoku bulunmasına rağmen kuruluşun tamamen tekel şartlarında ve bürokratik biçimde çalışması, çayın pazarlama kanallarında önemli tıkanıklıklara neden olmuş, zaman zaman yurdun çeşitli bölgelerinde istenilen miktarda ve markada çay bulundurulamamıştı. 3092 sayılı kanun yürürlüğe girdikten sonra, çayın pazarlanması Çaykur tarafından yapılmaya başlanmış ayrıca,

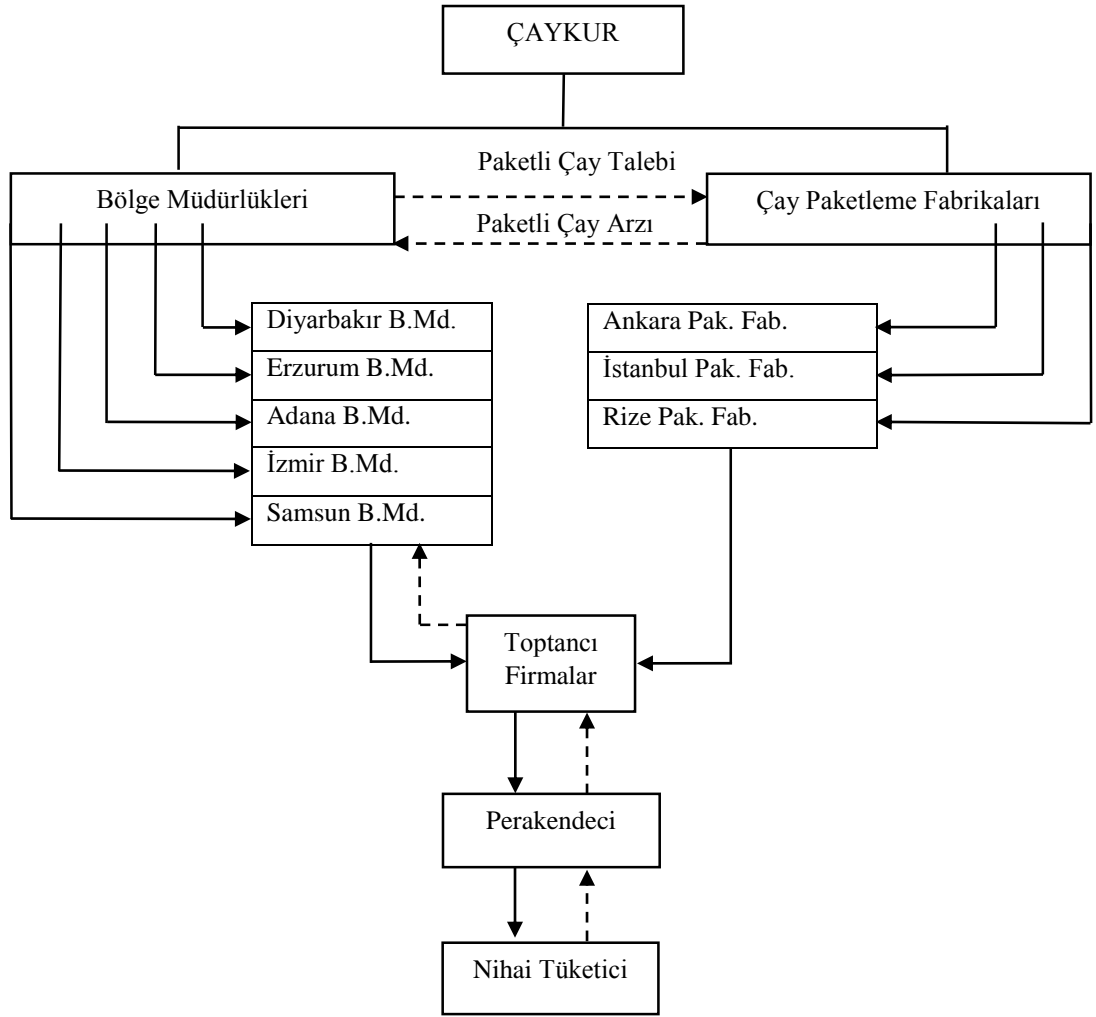
---

¹ Organik çay tarımına geçiş en az 3 yıl ertelenmiştir.

pazarlama 1985 yılından sonra kademeli olarak özel sektöre de açılmıştır(Özyurt, 1987:244).

İlk dönemde Çaykur yasa doğrultusunda çayın pazarlanması ile ilgili ilk uygulamayı Doğu Karadeniz Bölümü'ndeki altı ilde başlatmıştır. Uygulamaya konulan program dahilinde pazarlama faaliyetleri 5 pazarlama bölge müdürlüğü ve 3 paketleme fabrikası müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmekteydi. Paketleme fabrikaları ve pazarlama bölge müdürlükleri bağımsız toptancı firmalara istedikleri zaman toptan çay satabilmekteydi. Ticaretle uğraşan gerçek ve tüzel kişilere belirli bir miktarın altında olmamak şartıyla peşin ve değişik vadelerde çay satışı yapılmaktaydı. Perakendeciler çayı sözü edilen toptancılardan almakta, dağıtım sürecinin son aşamasında ise nihai tüketiciye ulaşmaktaydı(Kaçar, 1987:276). Bu dağıtım sistemi Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Çaykur'un İç Piyasada Çay Dağıtım Sistemi

(—————>) Doğrudan İlişkiler

(- - - - ->) Dolaylı İlişkiler

Kaynak: Özyurt, 1987:245

Şekilden de görüldüğü gibi çayın imalatçıdan tüketiciye ulaştırılmasında iki aracı söz konusuydu. Ayrıca, tüketicinin çay talebi perakendeci ve toptancı aracılığıyla imalatçıya yansımaktaydı. Böylece ülke genelinde stok dağılımı en uygun şekilde gerçekleştirilmekteydi. Bu sistem, önceki uygulamaya göre, bürokratik engellerin ve aracı sayısının az olması gibi avantajlara sahipti. Ancak sistemin spekülasyon davranışlarına tamamen açık olduğu da kolaylıkla anlaşılır. Çaykur Çay Satış Sözleşmesi'nin 14. Maddesi paketli çayların perakende satış fiyatlarının kesinlikle Çaykur tarafından belirleneceği hükme bağlanmış olsa da ülke genelinde bunun denetlenmesinin imkânsız olduğu anlaşılmıştır(Özyurt, 1987:245).

Bu gelişmeler üzerine toptancıların devre dışı bırakılarak perakendecilerle doğrudan ilişkiye dayalı dağıtım sistemi fikri benimsenmiştir. Sonuçta 5 Mayıs 1998 tarihli 23333 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Mamullerinin Toptan Satışıyla İlgili Yönetmelik” ile birlikte Çaykur dağıtım ve pazarlama faaliyetlerinde bayilik sistemini uygulamaya başlamıştı. Bayilik sistemi ile amaçlanan mamullerin yurdun en uzak noktalarına ulaştırılması böylelikle geniş bir tüketici kitlesine ulaşmak suretiyle pazarın genişletilmesiydi. Yönetmelikte illere verilecek bayi sayısının miktarı, bayi olmanın şartları, bayilerin yükümlülükleri, satış kuralları vs. konular yer almaktaydı(Çaykur, 2015a:18). Bu yönetmelik 30 Ekim 2015 tarihli 29517 sayılı Resmi Gazete ile kaldırılmıştır(Resmi Gazete, 2015:3).

Günümüzde Çaykur tarafından üretilen paketli çaylar dağıtım açısından stratejik konuma sahip 9 ilde faaliyet gösteren, 8 adet Pazarlama Bölge Müdürlüğü, 1 adet Pazarlama ve Üretim Bölge Müdürlüğü vasıtasıyla iç piyasada satılmaktadır. Her bir müdürlük çevre illerden oluşan belirli bir hinterlandtan sorumlu olmakta ve her ilde belirli sayıda bayilik bulunmaktadır. Halen kurumun iç satışları pazarlama bölge müdürlüklerine bağlı 81 ilde faaliyet gösteren 158 bayi (99 Perakende Bayi + 17 EDT Bayisi+ 40 Reyon Bayi + 1 E-Ticaret Bayii+ 1 Çay Evi Bayii) kanalıyla gerçekleştirilmektedir (Çaykur, 2016a:24). Pazarlama Bölge Müdürlükleri’nin satış yaptığı iller, bayi sayısı ve satış miktarları Tablo 2.12’de gösterilmiştir.

Tablo 2.12. Pazarlama Bölge Müdürlükleri’nin Satışları

Bölge Müdürlükleri	İl Adedi	Çay Satışları(Ton)	Bayi Sayısı	Satış Yapılan İller
Mersin	6	6.349	13	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye, Mersin, Adana, Gaziantep
Diyarbakır	12	4.814	15	Şanlıurfa, Adıyaman, Elazığ, Malatya, Batman, Diyarbakır, Şırnak, Tunceli, Siirt, Mardin, Bingöl, Bitlis
Erzurum	10	4.610	12	Erzincan, Van, Ardahan, Erzurum, Bayburt, Ağrı, Hakkâri, Iğdır, Muş, Kars
İzmir	8	16.308	14	Denizli, Aydın, Balıkesir, Uşak, İzmir, Manisa, Çanakkale, Muğla
Kayseri	5	5.841	6	Sivas, Yozgat, Kayseri, Nevşehir, Niğde
Samsun	6	6.902	12	Samsun, Sinop, Ordu, Çorum, Tokat, Amasya
İstanbul	10	34.497	26	İstanbul, Sakarya, Edirne, Düzce, Bilecik, Bursa, Tekirdağ, Kocaeli, Kırklareli, Yalova
Rize	5	4.712	9	Trabzon, Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize

Ankara	14	19.936	14	Ankara, Kütahya, Burdur, Afyon, Konya, Isparta, Zonguldak, Çankırı, Kastamonu, Antalya, Karabük, Karaman, Bartın, Kırıkkale, Eskişehir
Toplam	76	103.957	121	

Kaynak: Çaykur 2018 Yılı Faaliyet Raporu

Özel sektör firmaları klasik “İmalatçı → Bağımsız Toptancı → Perakendeci → Nihai Tüketici” modelini uygulamaktadır. Bazı üretici firmalar ürünlerini direkt perakendecilere veya yarı mamul olarak büyük ölçekli çay fabrikalarına satmaktadır. Ayrıca 2017 yılından itibaren Rize Ticaret Borsası bünyesinde kurulan Çay İhtisas Borsası’nda ürünlerini açık arttırma usulü ile satabilmektedirler.

2.6. ÇAYIN DIŞ TİCARETİ

2.6.1. Çay İhracatı

Türkiye’de iç üretimin iç tüketimi karşılması ve stokların ortaya çıkmasıyla beraber çayın ihracatı başlamıştır. Ancak, Türkiye’de çay ihracatı uzun yıllardır istenilen sonuca ulaşamamıştır. Dünya kuru çay üretiminde ilk beş ülke arasında yer alan ve yıllık dünya üretiminin % 6’sını gerçekleştiren ülkemizin toplam dünya çay ihracatındaki payı % 1’in altında kalmaktadır. Yaş çay üretim döneminin kısa olması ve üretim maliyetlerinin özellikle de işçilik maliyetlerinin fazla olması ihracat imkânını sınırlandırmaktadır. Dünya’da çay üreten ülkelerin az gelişmiş olması, işçi ücretlerinin son derece düşük olmasına sebep olmuştur. Bu ülkelerde çaylık alanların büyük bir bölümünü kontrol eden, uluslararası şirketler de mevcut durumun oluşmasında büyük rol oynamıştır. Ayrıca, çay üretilen ülkelerde iklim koşullarının uygun olmasından dolayı yıl boyunca üretim yapılmakta, kapasite kullanım oranı yükselip maliyetler azalmaktadır (Terzi, 2003:59).

Türkiye’nin çay ihracatındaki değişimi gösteren Tablo 2.13’e bakıldığında yıllara göre azalış ve artışların istikrarsız olduğu görülür. Bunun nedeni uygulanan çay politikalarının, çay tüketimlerinin ve çay üretimlerinin değişmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 2.13. Çay İhracat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton)	İhracat Tutarı (Bin Dolar)	Kg Fiyatı (Dolar)
1963	125	-	-
1965	1.423	-	-

1966	29	-	-
1967	8.622	-	-
1970	7.864	2.218	0,28
1971	24.235	5.545	0,23
1974	11.472	4.812	0,42
1977	4.185	7.213	1,72
1980	7.196	10.108	1,40
1982	381	1.045	2,74
1985	806	1.868	2,32
1988	189	461	2,44
1990	28.183	37.876	1,34
1993	34.489	30.802	0,89
1996	4.011	5.109	1,27
1997	19.103	15.259	0,80
1998	17.550	14.303	0,81
1999	4.006	3.145	0,78
2001	4.817	4.073	0,85
2002	5.109	5.008	0,98
2003	6.739	6.981	1,04
2004	5.929	6.857	1,16
2006	2.674	5.632	2,11
2008	3.191	11.232	3,52
2010	2.191	9.163	4,18
2012	2.918	12.201	4,18
2014	4.631	20.414	4,41
2015	5.490	23.614	4,30
2016	6.119	28.592	4,67
2017	5.259	25.211	4,79
2018	3.568	13.105	3,67

Kaynak 1: Özyurt, 1987:273

Kaynak 2: DPT, 2001:42

Kaynak3: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

Türk çay sektöründe 1960'lı yıllardan itibaren Dünya çay sektöründeki durumu değişerek, ithalatçı bir ülke konumundan ihracatçı bir ülke haline gelmiştir. İlk çay ihracatı 1963 yılında 145 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda yapılan ihracat, birim fiyatların ortalama maliyetlerin altında kalmasından dolayı zararlı sonuçlanmıştır. Bu durumun oluşmasında, arz fazlalığından kaynaklanan stok birikimleri, pazarlama bilgi ve teşkilatının yetersizliği ve çayın kalitesindeki düşüklükler rol oynamıştır (Özyurt, 1987:270).

1980'li yılların başında Türkiye'deki çay üretiminin iç piyasadaki talebi ancak karşılaması ihracata yönelik çalışmalarının geçici olarak gündem dışında kalmasına neden olmuştur. 1985 yılından itibaren özel sektörün faaliyete girmesi sonucu çay üretiminde meydana gelen artışla üretim fazlası oluşmuş ve dolayısıyla ihracat çalışmaları hızlanmıştır. Ancak Ukrayna'da meydana gelen Çernobil kazası nedeniyle 1987 yılında

ay ihracatı gerekleŒmemiŒtir (Özden, 2009:23). Sonraki yıllarda, üretim talebi fazlasıyla karŒılamıŒ ve 1993 yılında 34 bin tonla en yüksek ihracat miktarı elde edilmiŒtir.

1990 ve 1993 yıllarında çay ihracatı önemli boyutlara ulaŒmıŒtır. Bu yıllarda ihracat miktarının artmasının sebebi 1990 yılında SSCB ile yapılan doğalgaz anlaşmaları, 1993 yılında Özbekistan'la yapılan kredi anlaşmalarıdır. SSCB ile yapılan anlaşma hükümlerine göre Sovyet gazının Türkiye'ye sevkiyatına karŒılık Türk mal ve hizmetlerinin SSCB'ye teslim edilmesi kararlaŒtırılmıŒtır. Özbekistan ile yapılan anlaşmayla, ithal edilen Türk mal ve hizmetlerinin finansmanı için Eximbank tarafından kredi verilmesi hususunda mutabık kalınmıŒtır.

8 Mayıs 1996 tarihli 22630 sayılı Resmi Gazete yayımlanan Bakanlar Kurulu kararı ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Beyaz Rusya'dan ithal edeceği askeri malzemeye karŒılık çay ihraç edilmesi konusunda aykur görevlendirilmiŒtir. Bu kapsamda 1996 yılında Selco Ltd firmasıyla yaklaşık 30 milyon dolar değerinde 42.260 ton çayın paketli ve tasnifli halde ihracına dair anlaşma imzalanmıŒtır(Resmi Gazete, 1996:27). 27 Ocak 1998 tarihli 23243 sayılı Resmi Gazete ile aykur'a yine aynı görev verilmiŒ ve Selco Ltd firmasıyla bu kez 10 milyon dolarlık 16.093 ton çay ihracatı hakkında sözleşme imzalanmıŒtır(Resmi Gazete, 1998:9). aykur'un üretim maliyeti dünya çay fiyatlarının üzerinde olduğundan söz konusu anlaşmadan kurumun uğradığı zararın Hazine tarafından ödenmesi kararlaŒtırılmıŒtır.

Son yıllarda tüketim miktarının sürekli artmasından dolayı 1993 yılındaki ihracat miktarına bir daha ulaŒılamamıŒ, her yıl azalarak 3-6 bin ton arasına gerilemiŒtir. 2018 yılında 1.512 tonu aykur tarafından olmak üzere toplam 3.568 ton çay ihraç edilmiŒtir(aykur, 2019:18).

Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması (SITC) 07.41 olan ayın Gümrük Tarife İstatistik Pozisyon (GTIP) numarasına göre incelendiğinde 2005 yılında toplam çay ihracatı içinde tasnifli siyah çay % 89'luk oranla en fazla paya sahip olup, bunu % 10'luk oranla paketli siyah çay izlemiŒtir. 2018 yılında paketli siyah çay toplam çay ihracatının % 63'lük kısmını, tasnifli siyah çay % 36'lık kısmını oluŒturmuŒtur. 2005-2018 döneminde paketli çay ihracatında meydana gelen artış ihracat tutarını da arttırmıŒtır.

Tasnifli çaylara göre daha yüksek fiyata satılan paketli çayların toplam ihracat miktarındaki payı arttıkça ihracat geliri de artmaktadır.

2005 yılında paketli yeşil çayın kilosu 12,09 dolara, tasnifli yeşil çayın kilosu 13,55 dolara, paketli siyah çayın kilosu 2,31 dolara, tasnifli yeşil çayın kilosu 1 dolara ihraç edilmiştir. 2018 yılında ise paketli yeşil çayın kilosu 16,94 dolara, tasnifli yeşil çayın kilosu 5,68 dolara, paketli siyah çayın kilosu 4,89 dolara, tasnifli siyah çayın kilosu 1,11 dolara, Paraguay Çayının kilosu 5 dolara ihracatı yapılmıştır.

Tablo 2.14. G.T.I.P. Numarasına Göre Çay İhracatı (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Madde	2005		2010		2018	
	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)
Yeşil Çay (Ambalajlı)	11	133	23	528	34	576
Yeşil Çay (Tasnifli)	29	393	4	57	31	176
Siyah Çay (Ambalajlı)	570	1.309	1.931	8.014	2.236	10.938
Siyah Çay (Tasnifli)	5.159	5.174	233	564	1.264	1.400
Paraguay Çayı	-	-	-	-	3	15
Toplam	5.769	7.009	2.191	9.163	3.568	31.105

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

2018 yılında tasnifli siyah çayın % 83'ü (1.053 ton) Gürcistan'a, paketli siyah çayın % 30'u (675 ton) Belçika'ya, tasnifli yeşil çayın % 61'i (19 ton) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne, paketli yeşil çayın % 26'sı (9 ton) İsrail'e, Paraguay Çayı'nın tamamı Hollanda ve Suriye'ye ihraç edilmiştir (TUİK, 2019).

Türkiye'nin ülkeler itibariyle gerçekleştirdiği çay ihracat miktarları ve tutarları Tablo 2.15'te verilmiştir. Tablodan da görüleceği gibi çay ihracatının ülkeler bazında dağılımında da istikrarsızlıklar mevcuttur. İncelenen dönemde Türkiye 50'den fazla ülkeye çay ihraç etmiştir. Tabloda diğerlerine göre daha çok çay satılan ve satışların devamlı şekilde yapıldığı ülkeler bulunmaktadır. Birçok ülkeye ise 11 yıllık dönemde 2-4 kez ihracat yapılmış ve miktarları çok düşük kalmıştır. Örneğin, Brezilya'ya 2006 ve 2013 yıllarında sırasıyla 120 ve 150 kg, İspanya'ya 2005, 2006, 2008 ve 2014 yıllarında toplam 872 kg çay ihraç edilmiştir (TUİK, 2019).

Tablo 2.15'e baktığımızda 2005 yılında Almanya'ya 1.602 ton, ABD'ye 1.506 ton, İngiltere'ye 912 ton çay ihraç edilmiştir. 2005 yılında gerçekleşen çay ihracatı

sıralamasında Almanya % 28 oranla ilk sırada, ABD % 26 oranla ikinci ve İngiltere % 16 oranla üçüncü sırada yer almıştır. Bu sıralamayı Hollanda, Polonya, KKTC takip etmiştir. 2018 yılında çay ihracatı 2005 yılına göre 2.201 ton azalarak 3.568 tona gerilemiştir. 2018 yılında Gürcistan'a 1.097 ton, Belçika'ya 694 ton, Almanya'ya 287 ton, KKTC'ye, 266 ton çay ihraç edilmiştir. 2018 yılındaki ihracat sıralamasında Gürcistan % 31'lik oranla ilk sırada, Belçika % 19 oranla ikinci, Almanya % 8 oranla üçüncü sırada bulunmaktadır.

Ülkelere ihraç edilen çayların kg fiyatları incelendiğinde, Almanya'ya ihraç edilen çayın kg fiyatı 2005 yılında 1,65 dolar iken bu tutar 2018 yılında yaklaşık üç kat artarak 5,57 dolar olmuştur. 2005 yılında Belçika'ya ihraç edilen çaydan kg başına 1,94 dolar, ABD'ye ihraç edilen çaydan kg başına 0,75 dolar gelir elde edilirken, 2018 yılında kg başına elde edilen gelir Belçika için 4,57 dolar, ABD için 5,27 dolar olmuştur. 2018 yılında kg başına en fazla gelir elde edilen çaylar 11,58 dolarla İsrail'e, 10,42 dolarla AHL Serbest Bölgesi'ne, 9,55 dolarla Azerbaycan'a ihraç edilirken, kg başına en az gelir elde edilen çaylar 0,39 dolarla Gürcistan'a, 4,26 dolarla Fransa'ya, 4,57 dolarla Belçika'ya ihraç edilmiştir.

Tablo 2.15. Ülkeler İtibariyle Çay İhracat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Ülkeler	2005		2010		2018	
	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)
Fransa	-	-	48	207	207	882
Hollanda	597	709	691	2.657	204	934
Almanya	1.602	2.650	85	399	287	1.600
İngiltere	912	583	31	115	39	249
Belçika	6	15	561	2.228	694	3.169
Rusya	22	14	-	-	16	78
Gürcistan	103	54	24	97	1.097	426
Azerbaycan	59	34	22	173	9	86
Türkmenistan	20	40	46	181	25	139
ABD	1.506	1.123	143	647	213	1.122
Kanada	-	-	9	39	12	68
KKTC	174	603	234	1.193	266	1.299
Suriye	-	-	3	25	9	56
Irak	7	32	5	42	5	29
İsrail	-	-	6	52	29	336
S. Arabistan	15	28	16	118	88	600
AHL Serbest Bölgesi	3	30	9	116	7	73
Diğer Ülkeler	743	1.094	258	874	361	19.959
Toplam	5.769	7.009	2.191	9.163	3.568	31.105

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

2.6.2. ay İthalatı

Türkiye’de 1963 yılından önce çayın iç talebi ithalatla karşılanmıştır. 1923 yılında ithal edilen yaş çay miktarı 603 ton olarak gerçekleşmiştir. 1923-1936 döneminde çay ithalatı 600-1200 ton arasında değişmiştir.1936 yılında 1153 ton kuru çay ithalatı yapılmıştır. 1941 yılında ise çay ithalatı olmamıştır. Bu yılda çay ithalatının azalmasında İkinci Dünya Savaşı etkili olmuştur. 1946 yılından sonra artan i tüketim sonucunda çay ithalatı artış göstermiş ve 1961 yılında 5000 tona yükselmiştir. Bu dönemde çay ithalatı ile alakalı iki düzenleme yapılmıştır (Tekeli, 1976:214).

Türkiye’de çay ithalatı için ilk yasal düzenleme 02.07.1932 tarihinde kabul edilen 2054 sayılı ‘‘ay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun’’ ile gerçekleşmiştir. Daha önce serbest olan çayın ithalatına böylelikle bir düzenleme getirilmiştir. Yasanın 1. Maddesinde, ithalat yapmak isteyenlere ithalat değerinde, hükümet tarafından belirlenecek bir Türk malının ihracatını yapmak koşuluyla izin verileceği belirtilmiştir(Resmi Gazete, 1932:8). Türkiye ay ithalatı için döviz ihtiyacını azaltıcı bu sistemi 1942 yılına kadar uygulamıştır. 20.05.1942 tarihli 4223 sayılı ‘‘Kahve ve ay İntisarı Kanunu’’ ile her çeşit çayın tüketim amacı ile ithalatının yapılması devlet tekeline alınmıştır.

1963 yılından sonra çay üretiminde meydana gelen artış ile birlikte çay ithalatı durmuştur. Bu dönemde 2000 ton kuru çay ihtiyacın olduğu dönemlerde piyasaya verilerek ithalatın önüne geçilmesi amacıyla stoklanmıştır. Böylelikle ayda ithal ikamesi sağlanmış, talep edilen çay miktarı yurt içi üretimle karşılanır duruma gelmiştir.

1980’lerden sonra Türkiye ithalatta serbestleşmeye gitmiştir. Çayın ithalatı 18620 sayılı Resmi Gazete ile izne bağlı mallar listesine alınarak, ithalatta devlet tekeli kaldırılmıştır(Resmi Gazete, 1984:87). Bu yıllarda ithalat miktarları 1987 yılı haricinde ihmal edilebilecek düzeydedir. Bunun önemli nedenlerinden biri uygulanan yüksek vergi oranlarıdır. 1988 yılından itibaren çay ithalatında % 50 gümrük vergisi oranı ve 4000 dolar/ton fon uygulanmıştır. 1987 yılında çay ithalatı, Çernobil nükleer reaktör kazasından sonra Türk aylarının radyasyondan etkilenmesi nedeniyle, bazı tüketicilerin ithal çayın tüketimine yönelmesiyle artış göstermiştir(DPT, 2001:37).

09.02.1993 tarihinden itibaren çay ithalatında % 10 Gümrük vergisi ile 3 dolar/kg Toplu Konut Fonu uygulaması başlamış bu uygulama 1996 yılına kadar devam etmiştir.

Bu dönemde imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Avrupa Birliği ile gerçekleştirilen Gümrük Birliği Kararı, ülkede uygulanan iç pazar politikalarını ve dış ticareti büyük oranda etkilemiştir. Anlaşmayı imzalayan ülkeler anlaşmanın dördüncü maddesine göre tarife dışı kısıtları gümrük vergisine dönüştürmeye ve benzeri yeni kısıtlar getirmemeye razı olmuşlardır. 1995 yılında yürürlüğe giren anlaşma kapsamında Türkiye 2004 yılına kadar ortalama % 24 oranında bir indirim, her bir ürün içinde de en az % 10 oranında indirim taahhüt etmiştir. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması taahhütlerimize uygun olarak, 1993'ten beri uygulanan söz konusu spesifik (özümlü) fon, 1996 yılından sonra advalorem (oransal) vergiye dönüştürülmüştür. 1996 yılından itibaren çayla ilgili olarak bütün ülkelere uygulanan gümrük vergisi oranı % 145'dir. 1999 yılında ise DTÖ'ye tarife taahhüdü % 177,65 olarak belirlenmiştir. Ve uygulamada olan % 145 oranındaki vergi, 1999 yılı DTÖ taahhüdünün % 81,6'sıdır. Yürürlükte olan ithalat rejimi kararı çerçevesinde günümüzde Türkiye'de çay ithalatı serbest olup tüm ülkeler için % 145 oranında gümrük vergisi uygulaması devam etmektedir (DPT, 2001:37-38).

Diğer yandan 1/98 sayılı Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı çerçevesinde 29.12.1998 tarihli 97/10467 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe giren “Avrupa Topluluğu Menşeli Bazı Tarım Ürünleri İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulaması Hakkında Karar” uyarınca Avrupa Birliği'nden yılda 200 ton çay ithalatı yapılmasına imkân tanınmış ve bu miktar üzerinden % 45 oranında gümrük vergisi uygulanmak üzere tarife kontenjanı açılmıştır. Uygulama Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine kadar sürecektir ve Avrupa Birliği ülkelerinden ithal edilecek olan re-export çaylar için geçerli olan bir uygulamadır (DPT, 2001:39).

21.07.2007 tarihli ve 26589 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan “İthal ve İhraç Edilecek Gıdaların Giriş ve Çıkış Kapılarının Tespit ve İlanına Dair Tebliğ'de Değişiklik Yapılması Hakkında Tebliğ” ile 09.02 ve 09.03 tarife pozisyonunda yer alan çay için giriş kapısı olarak sadece Trabzon Gümrük ve Muhafaza Başmüdürlüğü'ne bağlı Rize Gümrük Müdürlüğü belirlenmiştir (Resmi Gazete, 2007).

İthal çaylar bölgedeki çay üreticilerine büyük zarar vermektedir. Bu hususta ithal çayın ülkeye girişini azaltmak için Ekonomi Bakanlığı çayda gözetim uygulamasını başlatmıştır. Buna ilişkin esaslar 16.03.2013 tarihli 28589 sayılı Resmi Gazete'de belirlenmiştir. “İthalatta Gözetim Uygulanmasına İlişkin Tebliğ” gereğince çay

ithalatında ileriye dönük olarak ülke ayrımı olmaksızın yürütülecek olan gözetim usul ve esaslar belirlenmiştir. Buna göre, tebliğde belirlenen eşyanın belirlenen gümrük değerlerinin altında haiz olanların ithalatında gözetim uygulaması gelmiştir. Tebliğe göre birim gümrük kıymeti 4.550 dolar/ton altında paketli çaylar ile birim gümrük kıymeti 2500 dolar/ton altındaki tasnifli çayların ithalatı yapılabilmesi için Ticaret Bakanlığı İthalat Genel Müdürlüğü'nden izin alınması gerekmektedir (Resmi Gazete, 2013).

Yerli üretimin ve imalatın korunması ile haksız rekabetin önlenmesi amacıyla 13.12.2016 tarihli 29917 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan “Sınır Ticaretinin Uygulanmasına İlişkin Tebliğ” ile çay sınır ticareti kapsamında ithali yasaklanan ürünler arasına alınmıştır(Resmi Gazete, 2016:61).

Değişen mevzuatlara rağmen diğer ülkelerdeki ucuz çaylar sebebiyle Türkiye'ye önemli miktarda ithal çay gelmektedir. Yıllar itibariyle ithal edilen çay miktarları ve tutarları Tablo 2.16'da gösterilmiştir.

Tablo 2.16. İthal Edilen Çay Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Yıllar	İthalat Miktarı (Ton)	İthalat Tutarı (Bin Dolar)	Kg Fiyatı (Dolar)
1923	603	-	-
1926	980	-	-
1931	862	-	-
1936	1.153	-	-
1946	789	-	-
1951	1.794	-	-
1956	2.312	-	-
1961	5.000	-	-
1985	31	140	4,52
1987	261	773	2,96
1992	1.212	2.439	2,01
1993	2.033	4.605	2,26
1996	2.374	4.461	1,88
1997	2.397	4.280	1,78
1998	2.755	5000	1,81
1999	4.828	5.007	1,04
2001	5.365	8.375	1,56
2002	1.539	2.684	1,74
2003	2.529	3.941	1,56
2004	2.896	5.226	1,80
2006	3.930	7.823	1,99
2008	5.431	11.403	2,09
2010	8.756	21.670	2,47
2012	5.282	13.951	2,64
2014	5.561	16.395	2,95
2015	5.887	17.739	3,01

2016	16.188	44.269	2,73
2017	22.690	61.977	2,73
2018	16.148	40.463	5,51

Kaynak 1: Tekeli, 1976:212

Kaynak 2: DPT, 2001:39

Kaynak 3: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

Çayda ithal ikâmesi sağlandıktan sonra çay ithalatı toplam tüketim miktarı ile karşılaştırıldığında çok düşük kalmaktadır. Fakat 90'lı yıllarda ithalat miktarı sürekli artış göstermiştir. Özellikle 1999 yılında ithalat miktarı bir önceki yıla göre % 75 oranında artmıştır. Bunun nedeni ithalata uygulanan konut fonunun kaldırılması ve oransal tarifeye geçilmesidir. Tablodan da görüleceği üzere ithalatçılar daha az vergi ödemek için ucuz çaylara yönelmiştir.

Dünya çay piyasasındaki fiyat istikrarsızlığından dolayı ithalat değerlerinde dalgalanmalar mevcuttur. Örneğin, çay ithalat miktarının 1997 yılında bir önceki yıla göre % 1 oranında artmasına rağmen ithalat bedeli % 1 oranında düşüş göstermiştir.

Çay ithalatı 2000 yılından sonra düşüşe geçmiştir. Bu düşüşün nedenlerinden bir tanesi 1999 yılında yaş çay miktarının yüksek olmasından dolayı üretilen kuru çay miktarının 202 bin ton olarak gerçekleşmesidir. 2000 yılı ve sonraki iki yılda meydana gelen kuru çay üretim miktarındaki azalış 2003 yılında çay ithalatını arttırmıştır. Genel olarak 2006 yılından sonra çay ithalatında meydana gelen artışlar çay tüketim miktarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. 2016 yılında bir önceki yıla göre gerçekleşen yaklaşık 10 bin tonluk ithalat artışı, aynı dönemde kuru çay üretiminin yaklaşık 16 bin ton azalmasından kaynaklanabilir.

G.T.İ.P. numarasına göre çay ithalatı incelendiğinde, en yüksek payı tasnifli çaylar almaktadır. 2005 yılında toplam çay ithalatı içindeki payı % 92 olan tasnifli çay ithalatı 2010 yılında % 98'e yükselirken, 2018 yılında % 96 oranında gerçekleşmiştir. Paketli çayların toplam çay ithalatı içindeki payı 2005 yılında % 6 iken, 2010 ve 2018 yıllarında % 1'e gerilemiştir. Yalnızca Güney Amerika'daki yağmur ormanlarında yetişen Paraguay Çayı'nın toplam çay ithalatı içindeki payı % 2-3 oranında gerçekleşmiştir.

2005 yılında yapılan ithalatta tasnifli siyah çayın kilosu 1,83 dolara, tasnifli yeşil çayın kilosu 2,06 dolara, paketli siyah çayın kilosu 3,20 dolara, paketli yeşil çayın kilosu

3,32 dolara, Paraguay Çayı'nın kilosu 1,10 dolara alınmıştır. 2018 yılında yapılan ithalatta ise tasnifli siyah çayın kilosuna 2,37 dolar, tasnifli yeşil çayın kilosuna 2,63 dolar, paketli siyah çayın kilosuna 26,42 dolar, paketli yeşil çayın kilosuna 37 dolar, Paraguay Çayı'nın kilosuna 3,02 dolar ödenmiştir.

Tablo 2.17. G.T.İ.P. Numarasına Göre Çay İthalat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Madde	2005		2010		2018	
	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)
Yeşil Çay (Ambalajlı)	120	398	11	57	20	740
Yeşil Çay (Tasnifli)	306	632	528	735	326	860
Siyah Çay (Ambalajlı)	92	294	54	476	40	1.057
Siyah Çay (Tasnifli)	2.797	5.115	8.026	20.262	15.249	36.254
Paraguay Çayı	62	68	137	140	513	1.552
Toplam	3.377	6.507	8.756	21.670	16.148	40.463

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

2018 yılında tasnifli siyah çayın % 73'ü (11.116 ton) Sri Lanka'dan, paketli siyah çayın % 47'si (18 ton) ve paketli yeşil çayın % 80'i (16 ton) Almanya'dan, tasnifli yeşil çayın % 70'i (227 ton) Çin'den, Paraguay Çayı'nın % 78'i (402 ton) Arjantin'den ithal edilmiştir (TUİK, 2019).

Alınan verilere göre 2005 yılında Türkiye'ye 14 ülkeden 3.377 ton çay ithalatı yapılmıştır. 2018 yılında 20 ülkeden 16.148 ton kuru çay girişi olmuştur (TUİK, 2018). 2005 yılında kuru çay ithal edilen 14 ülke arasında 1.946 tonla Sri Lanka başı çekerken, 503 tonla Kenya ikinci, 354 tonla Endonezya üçüncü sırada yer almıştır. 2018 yılında Türkiye'nin çay ithalatında ilk beş sırayı % 69'luk payla Sri Lanka, % 12'lik payla Kenya, % 8'lik payla Hindistan, % 3'lük payla Arjantin almaktadır. Bu beş ülke toplam çay ithalatının % 92'sini oluşturmaktadır.

Ülkelerden ithal edilen çayların kg fiyatları incelendiğinde, Sri Lanka'dan ithal edilen çayın kg fiyatı 2005 yılında 1,82 dolar iken bu tutar 2018 yılında % 26 oranında artarak 2,30 dolar olmuştur. 2005 yılında Kenya'dan ithal edilen çayın kg fiyatına 1,94 dolar, Endonezya'dan ithal edilen çayın kg fiyatına 1,37 dolar ödenirken, 2018 yılında kg fiyatına ödenen tutar Kenya için 3,04 dolar, Endonezya için 2,29 dolar olmuştur. 2018

yılında kg fiyatına en fazla ödenen çaylar 27,36 dolarla Almanya'dan ithal edilirken, kg fiyatına en az ödenen çaylar 1,42 dolarla İran'dan ithal edilmiştir.

Tablo 2.18. Ülkeler İtibariyle Çay İthalat Miktarları (Ton) ve Tutarları (Bin Dolar)

Ülkeler	2005		2010		2018	
	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)	Miktar (Ton)	Tutar (Bin Dolar)
Hollanda	-	-	43	215	117	354
Almanya	267	720	237	706	53	1.450
İngiltere	6	91	7	90	-	-
Kenya	503	980	883	2.846	1.946	5.916
Tanzanya	-	-	-	-	30	84
Arjantin	-	-	53	80	471	1.454
İran	-	-	1.409	2.440	248	353
Hindistan	2	6	16	36	1.299	2.871
Sri Lanka	1.946	3.586	4.431	11.962	11.139	25.687
Vietnam	25	47	496	966	280	671
Endonezya	354	487	609	1.367	217	496
Çin	78	126	354	511	231	638
Diğer Ülkeler	196	464	218	451	117	489
Toplam	3.377	6.507	8.756	21.670	16.148	40.463

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602> (04.05.2019)

2.7. ÇAY SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE KURUMSAL YAPISI

2.7.1. Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur)'nün Yapısı ve Faaliyetleri

Türkiye'de çay tarımı ve sanayi faaliyetleri 1938-1948 döneminde Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu tarafından, 1949-1973 yıllarında ise Tarım Bakanlığı ve Tekel Genel Müdürlüğü işbirliği ile sürdürülmüştür. Çay tarım ve sanayisini ekonomik ve sosyal yönden daha etkin hale getirmek amacıyla 1971 yılında Çay Kurumu Kanunu çıkarılmış, çıkarılan bu kanunla çay tarım ve sanayisiyle ilgili bütün faaliyetler, Çay Kurumu Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Çay Kurumu, 1973 yılında Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na bağlı olarak 1 Milyar TL sermaye ile fiilen faaliyete başlamıştır (Ataseven, 2012:1).

Merkezi Rize'de bulunan Çaykur'un hukuki statüsü birkaç kez değiştirilmiştir. İktisadi Devlet Teşekkülü olarak kurulan Çay Kurumu 18.10.1983 tarih ve 18195 sayılı Resmi Gazete'de 112 sayılı KHK ile yeniden düzenlemeye tabi tutulmuş Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü adı altında bir Kamu İktisadi Kuruluşu'na dönüştürülmüştür. 1994 yılında özelleştirme kapsamına alınan kuruluşun, Kamu İktisadi Kuruluşu olma vasfına

son verilerek tekrar İktisadi Devlet Teşekkülü statüsüne alınmıştır. Halen bu statü çerçevesinde faaliyet gösteren Çaykur, 233 sayılı KHK hükümlerine tabi, Tarım ve Orman Bakanlığı'nın ilgili kuruluşudur. Çaykur'un denetimi, 3346 sayılı kanun gereğince TBMM tarafından ve 6085 sayılı Sayıştay Kanunu gereğince de Sayıştay tarafından yapılmaktadır. Ayrıca Kamu İktisadi Teşebbüsleri, 233 sayılı KHK gereğince ilgili bakanlığın gözetim ve denetimine tabidir (Çaykur, 2014:3-4).

Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Rize'de bulunan Genel Müdürlük Merkezi'nin yanında 46 adet yaş çay işletme fabrikası, Rize, İstanbul ve Ankara'da bulunan 3 adet çay paketleme fabrikası, yurdun çeşitli bölgelerine dağılmış 9 adet pazarlama bölge müdürlüğü, 1 adet araştırma enstitüsü, 1 adet ana tamir fabrikası ile Türk çay sektörünün en büyük kuruluşu konumundadır. Çay işletme fabrikalarının 34 tanesi Rize ilinde, 8 tanesi Trabzon ilinde, 4 tanesi Artvin ilinde ve 1 tanesi Giresun ilinde bulunmaktadır. Teşekkülün ayrıca, teneke kutu ve karton üretimi yapan 1.944.651 TL sermayeli Çaysan Doğu Karadeniz Çay Entegre Sanayi Anonim Şirketi'nde % 47,895 hisse ile iştirak payı bulunmaktadır (Çaykur, 2015a:7).

Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Türkiye'nin tarım politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, serbest pazar koşullarında en çok faydayı temin etmek, sermaye birikimine yardımcı olarak yatırım kaynağı oluşturmak, gerekli hammadde temini ile her türlü çay çeşidini üretmek, pazarlamak, ithal ve ihraç etmek, iç ve dış piyasada kurumun rekabet gücünü arttırmaya yönelik yan ve ilişkili ürünlerde yarar görülen her türlü her türlü faaliyette bulunmak amacıyla teşkil edilmiştir (Çaykur, 2016:3).

Çaykur'un faaliyet konuları aşağıda gösterilmiştir.

- a) İşletmeye uygun nitelikteki yaş çay yapraklarını satın almak, kuru çay üretmek veya ürettirmek.
- b) Satın alınan yaş çay yapraklarını işlemek için teknolojik faaliyette bulunmak.
- c) Kuru çayların iç ve dış piyasa taleplerine uygun olarak harmanlanmasını, paketlenmesini ve pazarlanmasını sağlamak.
- d) Firmalarla teknik beceri (know-how), lisans ve her türlü sınai mülkiyete dair anlaşmalar yapmak.
- e) Çaykur logosu veya markasını taşıyan çayevi ve benzeri işyerlerini açmak veya açtırmak.

- f) KHK hükümleri saklı olmak koşuluyla kendi faaliyet alanıyla ilgili olarak işbirliği ve ortaklık anlaşmaları yapmak.
- g) Kurulmuş ve kurulacak olan küçük ve orta büyüklükteki özel firmalara teknik ve idari alanlarda rehberlik yapmak (Çaykur, 2014a:6)

Çaykur bu amaç ve faaliyetlerini doğrudan doğruya ve müessese, iştirak, bağlı ortaklık ve diğer birimleriyle yerine getirir. Kurumun faaliyet konuları ve amaçları Yüksek Planlama Kurulu kararıyla değiştirilebilir (Çaykur, 2016:3).

Çaykur, 24.01.2017 tarihli ve 2017/9756 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi'ne aktarılmasına karar verilmiştir. Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketi, sermaye piyasalarında araç çeşitliliği ve derinliğine katkıda bulunmak, yurtiçinde kamuya ait olan varlıkları ekonomiye kazandırmak, dış kaynak temin etmek, stratejik, büyük ölçekli yatırımlara iştirak etmek amacıyla Başbakanlığa bağlı olarak 19.08.2016 tarihinde 6741 sayılı kanun numarası ve 50.000.000 TL sermaye ile kurulmuştur.² Tamamı ödenmiş olan sermayeyi temsil eden paylar Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na aittir (turkiyevarlifikfonu.com.tr).

Türkiye Varlık Fonu'nun kaynakları; özelleştirme kapsamında bulunan ve Türkiye Varlık Fonu'na devredilen varlıklardan, kamu kuruluşlarının tasarrufunda bulunan ihtiyaç fazlası kaynaklardan, finansal piyasalardan sağlanan finansman ve kaynaklardan ve diğer yöntemlerle sağlanan finansman ve kaynaklardan oluşur. Finansman sağlanırken Türkiye Varlık Fonu portföyü üzerinde teminat, kefalet, rehin ve ipotek tesis edilebilir. Şirket, kazanç ve iratlar üzerinden alınan kurumlar vergisinden muaftır. Ayrıca Belediye Gelirleri Kanunu gereğince alınan vergi, harç ve katılma payı ücretlerinden, emlak vergisinden ve her türlü dava ve icra işlemlerinde teminat yatırma mükellefiyetlerinden de muaftır. Şirketin denetimi Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilen merkezi denetim elemanları tarafından bağımsız denetim standartları çerçevesinde yapılır (turkiyevarlifikfonu.com.tr).

---

² 2/7/2018 tarihli 703 sayılı KHK'nın 157. Maddesiyle "Başbakanlığa" ibaresi "Cumhurbaşkanlığına" şeklinde değiştirilmiştir.

2.7.2. Özel Sektör İşletmelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Katkısı

Türkiye’de 24 Ocak kararlarından sonra ortaya çıkan liberalleşme eğilimi nedeniyle, 1984 yılına kadar devlet tekeli altında sürdürülen çay endüstrisi 3092 sayılı Çay Kanunu ile serbest bırakılmıştır. Kanunun 1. Maddesinde; gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve paketleme fabrikaları kurup işletebilecekleri, ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticilerden satın alabilecekleri ifadesi yer almaktadır.

Süleyman Demirel döneminde yürürlüğe giren kararlar, askeri darbe ile kesintiye uğramış olsa da, askeri yönetimin ekonomik işlerinden sorumlu başbakan yardımcılığına kararların asıl mimarı Turgut Özal’ı getirmesi, 1983 seçimlerinde de Özal’ın tek başına iktidara gelmesi istikrar programının kesintisiz olarak uygulanmasını sağlamıştır. İstikrar programı temelde ortodoks nitelikli politikalara dayanmaktadır. Kamu açıkları, para arzındaki artış ve Türk Lirası’nın aşırı değerlenmesi, ödemeler dengesi açıkları ve enflasyonun temel sebebi olarak görülmüş sıkı para ve maliye politikasına dayalı önlemler alınmıştır. Bu tedbirler kapsamında tarım ürünlerinde destekleme alımları sınırlandırılmış, kamu tarafından üretilen malların kapsamı daraltılmıştır (Toprak ve Çatalbaş, 2015:202).

Çay sektörünün tekel yapısı Özal hükümetinin liberal politikalarıyla uyumlu değildi. Bundan dolayı çay sektörünün rekabete açılması yönünde karar almak zor olmamıştır. Özel sektöre izin verilerek serbest piyasanın “görünmez el” ile bütün sorunları çözeceğine inanılmış, çay sektörünün tekel yapısını kaldıran adım atılmıştır.

O yıllarda Çaykur’un bağlı olduğu Devlet Bakanı pozisyonunda olan Mesut Yılmaz, 27-28 Haziran 1985 tarihinde İktisadi Araştırmalar Vakfı tarafından Rize’de yapılan seminerin açılış konuşmasında, 3092 sayılı yasa ile çay sektöründe tekelin kaldırılmasının Türkiye’de çaycılık tarihinin dönüm noktası olduğunu ve bundan hiç kimsenin şüphe etmemesi gerektiğini söylemiştir. Yılmaz’a göre sektörün rekabete açılmasının sebebi; çay politikasının üreticinin ve tüketicinin çıkarlarını aynı anda gözeten bir denge içinde yürütülmesinin sağlanması ve çayda ulaşılan başarıları Çaykur bünyesinde daha ileri götürmenin mümkün olmamasıdır. Sektörde gerekli gelişmenin sağlanması ile üretici, tüketici ve işletmeler için uzun dönemde mutlaka güzel sonuçlar verecek düzenlemenin amacının liberal politikaların uygulanması ve piyasanın serbest rekabete açılması olduğunu belirtmiştir (Yılmaz, 1985:8-9).

Akademik çevrelerde de bu düzenleme ile ekonomik anlamda bir kalkışa (take off) geçileceği beklentisi oluşmuştur (Özyurt, 1985:119). Çayda tekelin kaldırılış nedenleri şöyle sıralanmıştır: Ekonomide liberalleşme, üretimi genişletme, döviz girdisi sağlama, kaliteyi yükseltme ve kamuda edinilen tecrübelerin özel sektöre aktarılması. Bu nedenlerden en önemlisinin ekonomide liberalleşme eğilimi olduğu da belirtilmiştir (Özyurt, 1985:111-112).

Özel sektöre izin verilmesiyle birlikte Çaykur'un yeni fabrika kurmasına müsaade verilmemiş ve yatırım teşvikleri ile özel sektörün fabrika kurması sağlanmıştır. Aralık 1984- Eylül 1986 tarihleri arasında 74 milyar TL tutarında 42 adet yatırım teşviki verilmiştir (Özyurt, 1987:42).

Ticaret odalarından alınan verilere göre 140 tane özel sektör fabrikasının bulunduğu ve bu fabrikaların günlük kapasitesinin toplam 8.688 ton olduğu tespit edilmiştir(Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları). Sektörde özel çay firmalarının yarısı günlük 21 tonun altında işleme kapasitesine, % 13'ü ise günlük 150 tonun üstünde işleme kapasitesine sahiptir. Bu durum çay piyasasında özel sektör işletmelerinin çoğunluğunun küçük kapasiteli olduğunu göstermektedir. Özel sektör çay fabrikalarının % 76'sı Rize ilinde, % 15'i Trabzon ilinde, % 3'ü Artvin ilinde ve % 6'sı Giresun ilinde bulunmaktadır. Özel sektörün 2017 yılında satın aldığı çay miktarının 746.134 ton olduğu dikkate alındığında ve bir kampanya döneminde ortalama 110 gün çalışıldığı varsayılırsa kapasite kullanım oranının % 78 olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo2.19.Özel Sektör Yaş Çay İşleme Fabrikalarını Kapasitelerine Göre Gruplandırma(Ton/Gün)

Fabrika Kapasite Grupları (Ton)	Rize İli Toplam Fabrika Sayısı	Trabzon İli Toplam Fabrika Sayısı	Artvin İli Toplam Fabrika Sayısı	Giresun İli Toplam Fabrika Sayısı	İller Toplam Fabrika Sayısı	Oran(%)
151-375	8	4	1	-	13	9
91-150	11	5	1	1	18	13
46-90	14	4	1	1	20	14
21-45	34	3	-	2	39	28
3-20	40	5	2	3	50	36
Toplam	107	21	5	7	140	100

Kaynak: Ardeşen, Arhavi, Borçka, Çayeli, Hopa, Of, Pazar, Rize, Trabzon, Tirebolu Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları

Özel işletmelerin çay alımına getirdiği katkılar; Monopson alıcının kontenjanlı alım uygulaması nedeniyle ürününü zamanında satamayan çay müstahsili, özel firmaların yaş çay talebinin artması ve kontenjansız alım yapmasından dolayı ürününü bozulmadan

zamanında satma imkânı elde etmiştir. Bu sonuç, kamunun 36 yılda (1947-1986) ulaştığı kapasiteye özel sektörün 8 yılda ulaşmasıyla sağlanmıştır (Kalça ve Toksoy, 2007:3).

Teknolojik olarak getirdiği katkılar ise; lif alma sistemi, kontinu fermantasyon sistemi, kontinu soldurma sistemi ve CTC – rotervan sisteminin Türk çay sektörüne kazandırması olarak sıralanmaktadır (DPT, 1993:75). Daha önce fermantasyon arabaları tekniği kullanılarak yapılan fermantasyon işlemi için 18-20 işçiye ihtiyaç duyulurken, bantlı otomasyon sistemine geçilmesiyle 6-8 işçiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu rakam Çaykur'un 44 fabrikası için hesaplandığında fermantasyon bölümünde ortalama 530 işçi tasarruf edildiği anlaşılmaktadır.

2.8. ÇAY SEKTÖRÜNE KAMU MÜDAHALESİ

2.8.1. Satın Alma Garantisi

Çay üreticilerine alım garantisi ilk olarak 2 Nisan 1940 tarihli 4474 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 3788 sayılı Çay Kanunu ile getirilmiştir. Yasanın 10. Maddesinde “Çay yapraklarını tespit edilen bedel ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu almaya mecburdur” hükmü yer almaktaydı(Resmi Gazete, 1940:2).

Çay üreticisinin ürününe belirli bir fiyattan alım garantisi verilerek gerçekleştirilen destekleme alımları, çayda devlet tekelinin kaldırıldığı 1984 yılına kadar devam etmiştir. Destekleme alımları görevini 1949 yılına kadar DZİK, 1949-1973 yıllarında Tekel Genel Müdürlüğü, 1973-1984 yıllarında Çaykur üstlenmiştir. Devletin üreticiyi koruma ve üretimi yönlendirme politikası gereği yapılan çay destekleme alımı, 1984 yılından sonra “kurum alımı” şekline dönüşmüştür. Kurum alımlarının destekleme alımlarından farkı, alım fiyatını kurumun belirlemesi ve görev zararı oluşursa, zararın Hazine tarafından karşılanmamasıdır. Alımlardan dolayı oluşacak kâr veya zarar kuruma ait olmaktadır(DPT, 1988:108).

Türkiye'nin iklim koşulları nedeniyle çay bitkisi Kasım-Nisan dönemini dinlenme evresi olarak geçirmekte, ilk sürgün döneminde çok hızlı bir gelişme göstermektedir. Bunun sonucu olarak en fazla üretim Mayıs ayında elde edilmekte ve çay fabrikalarının işleme kapasitesini aşmaktadır. Mayıs ayındaki birikimden dolayı üreticiden satın alınan yaş çaylar işletmelerde ve alım yerlerinde iyi korunamamıştır. Her yıl üretim alanlarının genişlemesi ve üretim miktarının artması sonucu, alım garantisi nedeniyle alımların

büyük miktarlara ulaşması yaş çay yaprağının bir kısmının işlenmeden imha edilmesine neden olmuştur(Varlıer, 1968:14).

Tablo 2.20’de imha edilen yaş çay miktarları ve bunun mali yükü gösterilmiştir. Ülkemizde yaş çayın imhası 1967 yılında başlamış, kontenjan uygulamasının başladığı 1981 yılına kadar devam etmiştir. 1967 yılında imhaların başlamasının sebebi 1966 yılına kadar 2,5 yaprak normu kabul edilirken bu yıldan sonra 3,5 yaprağın alımının yapılmasından kaynaklanmıştır(Varlıer,1968:16).

Tablo 2.20. İmha Edilen Yaş Çay Miktarları (Ton) ve Tutarlar (Bin TL)

Yıllar	İmha Edilen Miktar (Ton)	Değer (Bin TL)	Toplam Alımlar İçindeki Oranı %
1967	1.471	5.150	1,46
1968	1.655	5.794	1,30
1969	3.899	13.646	2,43
1970	1.370	4.798	0,89
1971	10.429	41.713	6,02
1972	5.364	21.458	2,48
1973	609	2.740	0,31
1974	9.023	56.393	4,47
1975	4.165	31.238	1,59
1976	23.489	199.657	7,81
1977	37.253	372.530	9,39
1978	45.864	550.368	10,17
1979	91.605	1.328.273	16,50
1980	40.273	1.005.925	8,46
Toplam	276.469	3.639.683	7,33

Kaynak: Özyurt, 1987:75

Tablo incelendiğinde Çaykur’un faaliyete girdiği 1973 yılında en az yaş çay imhasının gerçekleştiği görülmektedir. Yaş çay imhaları 1976 yılından sonra sürekli artmış, 1979 yılında en yüksek değere ulaşmıştır. 1979 yılında imha edilen çay miktarı, toplam imha edilen miktarın % 33’üdür. Ortalama randıman oranının % 19,5 olduğu dikkate alındığında 1979 yılında imha edilen çay miktarından elde edilecek kuru çay miktarı 17.862 ton olacaktır. Bu miktar da 1979 yılında tüketilen kuru çay miktarının (74.776) % 24’ü kadardır.

1967 yılında başlayan yaş çay imha nedenleri şöyle sıralanabilir;

- 1- Kapasite yetersizliği ve ilk sürgün dönemindeki üretim fazlalığı
- 2- Ürün alım politikasının yıllara göre değişiklikler göstermesi
- 3- İşletme organizasyonundaki aksaklıklar(DPT, 1982:35).

2.8.2. Taban Fiyat Politikası

Alımı yapılacak yaş çay yaprağının fiyatının belirlenmesi ile alakalı ilk yasal düzenleme 4474 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 3788 sayılı Çay Kanunu ile gerçekleşmiştir. Yasanın 11. Maddesine göre çay üreticisinden satın alınacak yaş çay fiyatlarının her yıl seçilecek 5 kişilik bir heyet tarafından belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyet, bölgesel ziraat odasının seçeceği çay üreticilerinden iki, ticaret odasından bir, Ziraat Bakanlığı ve Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu temsilcisi olan birer kişiden oluşturulmuştur. Heyetin teşekkül tarihi ve çalışma tarzı Ziraat Bakanlığı’nca belirlenmiştir(Resmi Gazete, 1940:2).

Yaş çay fiyatının belirlenmesi 20 Mayıs 1942 tarihli 4223 sayılı Çay ve Kahve İhisarı Kanunu değiştirilmiştir. Fiyatı belirleyen heyete Gümrük ve Tekel Bakanlığı ile Tekel Genel Müdürlüğü temsilcileri de katılmıştır. Heyetin teşekkül tarihi ve çalışma şekli Ziraat Bakanlığı ve Gümrük ve Tekel Bakanlığı’nca belirlenmiştir(Resmi Gazete, 1942:4). 1949 yılında Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu’nun görev ve yetkileri Tekel Genel Müdürlüğü’ne geçince, heyetin sayısı altıya inmiştir.

Günümüzde çay üreticisine ürün bedeli olarak verilecek olan yaş çay fiyatı her sene Bakanlar Kurulu tarafından ilk çay sürgününün olduğu Mayıs ayında belirlenmektedir. 2003 yılından itibaren çay üreticilerine yaş çay alımlarında Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından destekleme primi ödenmektedir (Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği Genel Sekreterliği, 2013:9).

Çay üreticisinin desteklenmesi amacıyla, çay tarımının başlangıç ve gelişme yıllarında uygulanan taban fiyatlar oldukça yüksek seviyede belirlenmiştir. Bunun tabii sonucu olarak, üreticiler çay tüketicileri tarafından finanse edilmiştir. Çünkü bu yüksek fiyatlar doğrudan doğruya, çay fiyatları yoluyla tüketiciye yansımıştır(Özyurt, 1987:70). 1939 yılından itibaren uygulanan taban fiyatlar Tablo 2.21’de verilmiştir.

Tablo 2.21. Yaş Çay Taban Fiyatları

Yıllar	Taban Fiyat (TL)	Artış (%)	TÜFE (%)	Reel Artış (%)
1939	0,60	-	2,50	-
1940	0,60	-	9,40	- 9,40
1941	0,60	-	16,60	- 16,60
1942	1,50	150	68,70	81,30
1943	1,50	-	37,20	- 37,20
1944	1,80	20	8,10	11,90
1945	1,80	-	5,30	- 5,30
1946	1,80	-	4,30	- 4,30
1947	1,80	-	- 6,60	6,60
1948	1,80	-	5,40	- 5,40

1949	1,50	- 16,66	6,40	- 23,06
1950	1,60	6,66	- 3,10	9,76
1980	25	-	110,17	-
1981	41	64	36,57	27,43
1982	55	34,15	30,83	3,32
1983	72,50	31,82	31,40	0,42
1984	101	39,31	48,38	- 9,07
1985	140	38,61	44,96	- 6,35
1986	177	19,29	34,62	- 15,33
1987	220	24,29	38,84	- 14,55
1988	325	47,73	73,66	- 25,93
1989	550	69,23	63,27	5,96
1990	850	54,55	60,31	- 5,76
2000	162.500	-	54,91	-
2001	250.000	53,85	54,40	- 0,55
2002	320.000	28	44,96	- 16,96
2003*	450.000	40,62	25,29	15,33
2004	525.000	16,66	10,58	6,08
2005**	0,58	13,73	10,13	3,60
2006	0,65	12,07	9,59	2,48
2007	0,73	12,31	8,75	3,56
2008	0,83	13,70	10,44	3,26
2009	0,90	8,43	6,25	2,18
2010	1	11,11	8,56	2,55
2011	1,10	10	6,47	3,53
2012	1,13	11,82	8,89	2,93
2013	1,35	19,47	7,49	11,98
2014	1,50	11,11	8,85	2,26
2015	1,70	13,33	7,67	5,66
2016	1,90	11,76	8,53	3,23
2017	2,13	12,10	11,92	0,18
2018	2,45	15,02	20,30	-5,28

* 2003 yılından itibaren verilen destekleme primi taban fiyatlara ilave edilmiştir.

** 2005 yılında Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılmıştır.

Kaynak 1: Özyurt, 1987:71

Kaynak 2: Çaykur 2018 Yılı İstatistik Bülteni

Kaynak 3: <https://fred.stlouisfed.org/series/FPCPITOTLZGTUR> (03.01.2018)

Kaynak 4: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1014 (05.05.2019)

Başlangıçta üreticinin yüksek fiyatlara alışmış olması ve yaş çay taban fiyatlarındaki artışların enflasyon oranından daha düşük seviyede seyretmesi, üreticileri zaman zaman karamsarlığa sürüklemiştir (Özyurt, 1987:71). Tablo incelendiğinde 1939-1950 döneminde taban fiyat artışlarının çoğu yıl enflasyon oranlarının altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2.21'de 1980-1990 dönemindeki gelişmelere bakıldığında nominal fiyatların 25 TL'den 850 TL'ye yükseldiği görülmektedir. Çay taban fiyatları hızlı bir şekilde artmasına rağmen, enflasyon oranındaki aşırı yükselme çay fiyatlarının satın alma gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Üreticinin reel geliri azalmasına rağmen, üretime devam etmesinin iktisadi nedeni ise, üretim alanlarını genişleterek daha yüksek bir

seviyede nominal gelire ulaşma amacına yönelmiş olmasıdır(Özyurt, 1987:73). 2000'li yıllarda belirlenen taban fiyatlardaki artışların enflasyon oranından fazla olduğu ve üreticilerin bu yıllarda reel olarak kazanç elde ettikleri görülmektedir.

Yaş çay yaprağı için üreticiye ödeme 1973 yılına kadar Tekel Genel Müdürlüğü tarafından, bu tarihten sonraki ödemeler Çaykur tarafından yapılmaktadır. Hangi kurum yaparsa yapsın, ödemenin amaç ve niteliği değişmeyecektir. Buradan hareketle yaş çay için üreticiye yapılan ödeme üretici için bir gelir unsuru, satın alan kurum için ise bir maliyet unsuru olmaktadır. Bu özelliği nedeniyle çiftçi kuruluşları ile çay yaprağı işleme ve pazarlama kurumları arasında taban fiyatlarının tespiti bir pazarlık konusu olmakta, zaman zaman söz konusu kurumlar karşı karşıya gelmektedir. Devletin üreticiyi korumak zorunda kalması sonucu, yüksek maliyetle üretilen çayın, bir yönüyle kurum ve genellikle de tüketici tarafından finanse edilmesini zorunlu kılmaktadır(Özyurt, 1987:73). Son yıllarda uygulanan artı prim desteği ile hem sanayicinin fiyat anlamında yükü azaltılmaya, hem de üreticinin mağduriyeti giderilmeye çalışılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇAY SEKTÖRÜNÜN OLUŞTURDUĞU EKONOMİK ETKİLER VE SEKTÖRÜN SORUNLARI

3.1. ÇAY SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK ETKİLERİ

3.1.1. Gelir Etkisi

Çay tarımının geliştirilmesinin nihai hedeflerinden en önemlisi, çiftçi ailelerin tarımsal gelirini arttırmaktır. Çay tarımından önce, bölgede alternatif ürünler yetiştirilmekteydi. Ancak bunların bir kısmının geçimlik düzeyde tüketilmesi sebebiyle piyasaya çıkarılmaması; diğer yandan ürün fiyatlarının ve tarımsal verimin düşüklüğü sebebiyle elde edilen gelir düşük seviyede olmaktadır. Bu yüzden bölge dışına yoğun işgücü göçünün tabii bir sonucu olarak bölgeye gelir transferi yapılmaktaydı(Özyurt, 1985:279).

Çay tarımının yaygınlaşmasından sonra birim başına tarımsal gelirin artması; ayrıca diğer ürünlerin yetiştirilmesine uygun olmayan arazilerin çay tarımına uygun olması toplam tarımsal gelirin aile bütçesindeki payını hem mutlak, hem de nispi olarak arttırmıştır. Öyle ki, çay tarımından önce kazanılan tarımsal gelirin toplam aile geliri içindeki payı, % 34 olduğu halde, bu oran çay tarımından sonra % 58'e yükselmiştir(Özyurt, 1989:72). Çay tarımından sağlanan gelir artışı ve tarım arazilerinin miras yoluyla küçülmesi kente göç etmeyi teşvik etmiştir. Şehirlerde yeni geçim kaynakları oluşturan bölge halkı için tarımsal gelirin payı bir miktar azalsa da önemini korumaktadır. 2018 yılında 197.169 kişi çay tarımı ile uğraştığı düşünüldüğünde çay tarımının yaklaşık 800 bin insana ilave gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır (Hanehalkının 4 kişi olduğu varsayılmıştır).

3.1.2. İstihdam Etkisi

Dünyada yoğun sanayi dalı olarak bilinen çay, bölgesel istihdama önemli katkılarda bulunmaktadır. Doğu Karadeniz Bölümü'nde çay tarım ve sanayisi uzun yıllar en önemli ve tek geçim kaynağı olmuştur (DPT, 2001: 49). Çayın ekonomik olarak istihdama katkısı tarım ve sanayi kesimi olarak ele alınmıştır. Çay sektörünün tarım kesiminde istihdam oluşturucu etkilerinden birisi, çay tarımı ile uğraşan çiftçi ailesinin istihdamı; diğeri ise ücretli işgücü istihdamıdır (Özyurt, 1989:47).

1986 yılında Rize’de tarım ile uğraşan ailelerin % 100’ü, Trabzon’da % 52,2’si, Giresun’da % 43,7’si, Artvin’de % 28’i ve Ordu’da % 0,09’u çay tarımı ile uğraşmışlardır (Özyurt, 1987: 11). Bu oran 2018 yılında değişse de Rize’de tarım sektörünün % 91’ini çay tarımı oluşturmaktadır (rize.tarimorman.gov.tr). Aynı şekilde diğer çay üretim bölgelerinde tarım ile uğraşan kişilerin büyük bir kısmı çay tarımı ile uğraşmaktadır.

Doğu Karadeniz Bölümü’nde çay tarımı yapan üreticiler genellikle küçük aile işletmeciliği yapısına sahiptir. Bölgede hasat zamanlarında erkek işgücünden çok, kadınlar çalışmaktadır. Çünkü bu zamanlarda erkekler çayın taşınması, fabrikalarda işlenmesi yada tarım dışı diğer işlerde çalıştıklarından, kadın özellikle emek-yoğun işgücü olarak daha fazla ön plana gelmektedir. Çay tarımında kadının rolü gizli istihdam olarak belirmektedir. Aynı zamanda ailedeki diğer kişilerin de çay tarımında çalışmaları çayın aile boyu bir ekonomik uğraşı olduğunu göstermektedir (Ataseven, 2013).

Çay bitkisinin kalitesinin korunması açısından çaylıkların bakımı da farklı bir istihdam alanı oluşturmaktadır. Çay hasat döneminde ve çaylıkların bakımı zamanında aile bireylerinin yetersiz olduğu durumlarda ücretli işçi temini zorunlu hale gelmektedir (Tarkan, 1973: 67). Çay tarımında yaygın istihdam biçimi geçici işçiliktir. Bunun nedeni, çayın mevsimlik bir tarım ürünü olması dolayısıyla gerekli iş gücünün aydan aya hatta iklimsel koşullara göre yıldan yıla bile değişebilmesiyle ilgilidir. Çay tarımında çalışan işçilerin büyük çoğunluğunu yabancı işçiler oluşturmaktadır (Değirmenci ve Karaçimen, 2019:154). 2016 yılında yaklaşık 20 bin yabancı işçinin kayıt dışı çalıştırıldığı tahmin edilmektedir.

Çay bir taraftan üreticinin işgücünü değerlendirirken diğer taraftan imalat sanayinde istihdama katkıda bulunmaktadır. Çay fabrikalarında çalışan işçilerin çalışma koşulları da çayın özelliklerinden doğrudan etkilenmektedir. Çay işletmelerinde işçilerin çoğunluğu sözleşmeli olarak geçici işçi kadrosunda çalışmaktadır (Değirmenci ve Karaçimen, 2019:159). Çay sektöründe gerçek anlamda istihdam verilerine erişmek mümkün olamamaktadır. Ancak yapılan değerlendirmede çay sanayisinde yaklaşık 20 bin kişinin istihdam edildiği kabul edilmektedir.

3.1.3. Yapılaşma ve Göç Hareketlerine Etkisi

Çay tarımının gelişmesi sonucu gelir düzeyindeki nispi yükselmeler, bölgedeki yapılaşma hareketlerine değişik boyutlar kazandırmış; hem geniş hem de dayanıklı yapıların inşasını yaygınlaştırmıştır. Bölgede hayvancılığın azalması sonucu ahırların ve samanlıkların; tahıl, meyve ve sebze tarımının gerilemesi tahıl ambarı (serender) v.b eklentilerin yapımını durdurmuştur.

Kırsal bölgedeki yapılaşmada, şehirdekilere benzer yapı biçimi uygulanmış, yapılar betonarme ve çok katlı şekilde planlanmıştır. Köylerdeki bu gelişme 1990'lı yıllara kadar köyden kente göçü büyük oranda engellemiştir. Kasaba ve şehirlerde çalışan işçilerle, birçok esnaf şehirde ikâmet etmek yerine köyleri tercih etmişlerdir. Bu durum çay tarımının inşaat sektörüne etkisi olarak görülmüştür (Özyurt, 1985: 281). 2000 yılından itibaren ise Rize ve çevresinde bulunan çay tarımı ve endüstrisinin sağladığı işgücü şehirlerde ikâmet etmektedir.

Çay tarımı, bölge dışına yönelen göç hareketlerini 2000'li yıllara kadar büyük oranda yavaşlatmış, yer yer durdurmuştur. Fakat toprakların sürekli parçalanması sebebiyle şehir ve kasabalara doğru nispi bir işgücü göçü mevcuttur. Bunun temel nedeni ise nüfus yoğunluğunun yüksekliğidir. Fakat, çay tarımından önce bölge dışına yapılan göçün yoğunluğu dikkate alındığında çay tarımının bu göçü büyük ölçüde durdurduğu anlaşılabilir. 1955 yılından beri hızlı şekilde artan nüfusa rağmen bölgedeki yerleşme oranı işgücü göç hızının çok üstünde olmuştur. Hem toplam nüfus hem de yapılaşmada görülen mutlak veriler bunu açıkça göstermektedir (Özyurt, 1985: 281).

3.1.4. Diğer Etkiler

Çay tarımının bölgede oluşturduğu diğer bir etki de, çayın işlenmesini sağlayan atölye ve fabrikaların kurulmasıdır. Küçük bir alanda inşa edilmiş olan bu atölye ve fabrikaların kuruluşlarında en önemli özellik, bu tesislerin, kasaba yada şehirlerden ziyade daha çok çay yetiştirilen alanın yakınlarına kurulmuş olmasıdır. Böylece yeni bir atölye yada fabrikanın kurulduğu yerde, yeni bir yerleşim alanı ortaya çıkması sağlanmıştır. Bunun sonucunda zamanla bölgenin yerleşim coğrafyasında da değişiklikler olmuştur. Çünkü bölgede dağlık ve iç bölgelerdeki yerleşmelerden gelen ve çay

fabrikalarında çalışan işçiler bir süre sonra ailelerini yeni yerleşim alanına getirmekte ve buralara yerleşmektedirler (Tarkan, 1973: 69).

Bölgede istihdam hacmi artarken yetişmiş insan gücüne duyulan ihtiyaç artmıştır. Böylece çay sanayisinin gelişmesi her kademedeki eğitim seviyesini arttırmıştır. (Özyurt, 1989:106). Diğer taraftan, bölgede gelir düzeyinin artması yöre halkının satın alma gücünü de arttırmıştır. Bu durum hizmet ve ticaret sektörünü geliştirmiştir.

3.2. ÇAY SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI

Ülkemizde çay Doğu Karadeniz Bölgesinde Ordu'dan başlayıp Artvin'in Kemalpaşa ilçesine varıncaya kadar kıyı kesimi boyunca üretilmektedir. Milli ürünümüz olan çay, yapraktan bardağa gelinceye kadar bir dizi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar 3 ana başlık halinde aşağıda belirtilmiştir.

3.2.1. Çay Tarımı ve Üretiminde Yaşanan Sorunlar

Tropikal iklim kuşağının bir bitkisi olan çay, ülkemizde bu iklimi andıran yarı tropikal bir iklime sahip Doğu Karadeniz sahil şeridinde belirli bir mikroklimada yetişmektedir. Çay bitkisi, bol yağış ve nemin yanında, belirli sıcaklık seviyelerini de gerektirmektedir. Genel olarak 13°C'nin altındaki ve 30°C üzerindeki sıcaklıkların çay bitkisinin büyümesinde olumsuz etki gösterdiği kabul edilmektedir. Bölgenin iklim şartlarından dolayı ülkemizde yalnızca Mayıs-Ekim döneminde çay hasadı yapılabilmektedir. Çay yetiştirilen ekvator kuşağındaki ülkelerde (Sri Lanka, Hindistan, Tanzania, Kenya, Malavi) çay fabrikaları yıl boyunca hammadde bulup yüksek kapasite ile çalışırken Türkiye'de yalnızca 6 ay hammadde bulma imkânı vardır. Sürgünler şeklinde çay toplanması nedeniyle, çay fabrikaları 3 sürgünde toplam 90 gün çalışabilmektedir. Aynı şekilde tarımsal alanların gelir getirme süreleri ve çalışanların sürekli gelir elde edebilmeleri açısından da büyük farklılıklar vardır. Sürekli gelir elde eden kesimler daha düşük gelir seviyelerine razı olduklarından, her bir faktör, kuru çay maliyetinin yüksek yada düşük oluşması açısından etkili olmaktadır (Er, 2013:234).

1950'li yıllarda başlayan teşviklerin etkisiyle çay tarım alanları hızla genişlemiş, kontrollü çay tarımı büyük ölçüde ihmal edilmiştir. 1970 yılından itibaren çay tarım alanları durdurulmaya çalışılmış ama bu amaçla yapılan çeşitli yasal düzenlemeler yaptırım ve denetim mekanizmalarının işletilememesi sonucu yetersiz kalmıştır. 1993

yılında çıkarılan 93/5096 sayılı kararname ile yeni çaylık kurulması tekrardan yasaklanmasına rağmen, kaçak çay bahçelerinin kurulması devam etmektedir. Bu durum hasat zamanında yaş yaprak miktarının artmasına yol açmakta, yaş çay standartlarının pek fazla dikkate alınmadığı sektörde kalite kontrolü daha da zorlaşmaktadır. Ayrıca, kaçak çaylıklarda üretilen yaş çay ruhsatlı üreticilerin zarara uğramasına sebep olmakta ve sektördeki dengeleri bozmaktadır. Ruhsatsız üretilen çaylıkların diğer olumsuz etkisi ortalama 20-30 günde tamamlanması gereken hasat döneminin 40-50 güne kadar uzamasına sebep olmasıdır. Bu durum, yaş çay yaprağının kartlaşmasını ve ürünün belirtilen standartta satın alınmasını zorlaştırmaktadır (DPT, 2001:63-64).

Çay üreticileri uzun yıllar çay bahçelerinde bakım, budama ve diğer tarımsal teknik önlemleri alma konularına olumsuz yaklaşmışlardır. Uygulanan yanlış politikaların da etkisiyle sektöre bugüne kadar sadece üretim cephesinden bakılmış, en önemli konu çay toplamak ve satmak olmuştur. Üreticilere kalite konusunda kişisel sorumluluk hissi verilememiş, standartlara uymayan çay yapraklarına göz yumulmuştur. Sıradan bir üretici mümkün olduğunca çok mahsul üretmek ve satmak gayesindedir. Bunun dışındaki nedenlerle pek ilgilenmemekte, özellikle mamul çayın kalitesi konusunda rahatsız olmamaktadır. Çay makasının dikkatsiz kullanımı sonucu tomurcuk, birinci ve ikinci yaprakların dışında kart ve hiçbir özelliği bulunmayan yapraklar ve bitkinin sert, odunsu kısımlar da toplanmaktadır. Sonuçta yaş çayın kalitesi büyük ölçüde düşmekte, aynı zamanda çay ocakları vasıfsız hale gelmektedir (DPT, 2001:64). Hammadde kalitesinin düşmesi kuru çayda lif miktarının artmasına, randımanın düşmesine, dolayısıyla maliyetlerin yükselmesine sebep olmaktadır. Usulüne uygun olarak işlenen çayda atık madde oranının % 3-5 civarında değiştiği ve ortalama miktarın % 4 oranında olduğu kabul edilmektedir. Ancak ülkemizde işlenen yaş çay yapraklarının standartlara uygun olmaması atık madde oranının 3-6 kat artmasına neden olmaktadır (Kaçar, 1992:23). Nitekim Ardeşen çay fabrikasında 2016 çay kampanyasında 30.727 ton yaş çay yaprağı işlenerek 6.022 ton siyah çay elde edilmiş, çöp ve lif olmak üzere 1.500 ton atık madde ayrılmıştır (Çaykur, 2017:37). Buna göre kuru çayda atık madde oranı % 24,9 olarak belirlenmiştir.

Nitelikli çay yaprağındaki sulu özüt (ekstrakt) oranının % 40-47, kafein oranının ise % 3-4 arasında olması gerektiği ve Türk çaycılığının bu oranları 1955'lere kadar tutturabildiği bilinmektedir. Kalite bozukluklarının temel sebebi olarak görünen niteliksiz

yaprak toplanması sonucu, 1980’li yıllardaki tahlillerde sulu özüt oranı en yüksek % 37 ve kafein ortalaması ise % 2 bulunmuştur (Zihnioğlu, 1998:205-208).

Çay tarım alanlarında yıllardır kullanılan kimyasal gübre ile beraber, bu gübrenin bilinçsiz biçimde kullanılması sebebiyle toprağın yapısı bozulmuştur. Yapılan araştırmalarda çay topraklarında aşırı asitlik oluştuğu ve toprakların % 85’inde asitliğin kritik düzeyin (pH = 4.0) altına düştüğü tespit edilmiştir. Örneğin 1958-60 yıllarında analiz edilen 1725 toprağın yalnız 2 tanesinde pH 4.0’ın altında iken, 20 yıl sonra 1978-1981 yıllarında analizi yapılan 1183 çay toprağının 467 tanesinde pH 4.0’ın altında bulunmuştur. Yaklaşık 30 yıl sonra analiz edilen 583 çay yaprağının 455’inde pH 4.0’ın altında belirlenmiştir. Görüldüğü gibi yıllar geçtikçe çaylıkların asitlik derecesi artmaktadır. Bu durum, bitkinin iyi beslenememesine neden olmakta, siyah çayın kalitesini azaltmaktadır. Buna ek olarak gereğinden fazla kullanılan kimyasal gübreler, boyutlarını henüz tam bilemediğimiz ölçüde çevreyi kirletmektedir. Çay topraklarına uygulanan gübredeki azot kısa sürede nitrata dönüşmekte ve nitrat da yıkanarak yeraltı suyuna, akarsulara, göllere, denizlere karışarak canlılar üzerinde önemli olumsuz etkiler oluşturmaktadır (Kaçar, 1992:396-398).

Türk çaylarının mangan (Mn), bakır (Cu), demir (Fe) ve alüminyum (Al) gibi ağır metal içerikleri diğer üretici ülke çaylarına göre çok yüksektir. Yapılan çalışmalarda bölgede yetişen yaş çay yapraklarında Mn miktarının yabancı kökenli çaylara göre % 120 oranında daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Aynı şekilde bakır, demir ve alüminyum içerikleri de yabancı kökenli çaylara göre sırayla % 79, % 49 ve % 92 oranında daha fazla bulunmuştur(Kaçar, 1992:404).

Çay bitkisinde ürün dikimden itibaren dördüncü yılında alınmaya başlanmakta ve ekolojik koşullara göre 8-10 yıldan sonra en yüksek ürün seviyesine ulaşmaktadır. Bitkinin ekonomik ömrü ekolojik durumlar ve uygulanan tekniklere bağlı olarak 50-60 yıl kabul edilmektedir. Ülkemizde ilk çaylıklar 1935 yılında kurulmaya başlandığından, günümüzde özellikle birinci sınıf çay bölgesi alanında olan çaylıklar oldukça yaşlı konumundadır. Bölgedeki çaylıkların yaşı ve dönümü Tablo 3.1’de gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde toplam çaylık alanların % 33’ü 50 yaşın üstünde ekonomik verimini tamamlamış çaylıklardan oluştuğu görülmektedir. En yaşlı çaylıklar, çaycılığın ilk başladığı Rize bölgesinde olduğu bilinmektedir.

Tablo 3.1. Bölgedeki Çaylıkların Yaşı (2018)

Çaylıkların Yaşı	Dönümü
20 ve Daha Az Yaş	13.789
21-35 Yaş	127.176
36-40 Yaş	116.841
41-45 Yaş	235.708
46-50 Yaş	23.260
51'den Fazla	264.560
Toplam	781.334

Kaynak: Tablo 2.1'den alınan verilerle oluşturulmuştur.

Türk çaycılığında toplanan yeşil yaprağın bazen 8-10 yaprağa kadar çıktığı görülmektedir (DPT, 1993:71). Bunun nedeninin ise; yaş çayın fiyatında görülen nispi azalış karşısında üreticinin gelir seviyesini yükseltmek için niteliksiz ve daha fazla ürün satma çabası olduğu tahmin edilmektedir. Hektar alandan alınan ürün bakımından Türkiye'nin diğer üretici ülkelerin önünde yer almasının, verim artışıyla değil kalitesiz ürün hasadı ile olduğu da bir gerçektir. Tablo 3.2'de üretici ülkelere göre ortalama kuru çay üretim miktarı, ortalama çaylık alanlar ve hektar alana göre verimleri gösterilmiştir.

Tablo 3.2. Ülkelere Göre Kuru Çay Üretimi, Çaylık Alan ve Verim (2012-2014)

Çay Üreticisi Ülkeler	Çay Üretimi (Ton)	Çaylık Alan (Hektar)	Çay Verimi (Ton/Hektar)
Çin	1.936.642	2.466.207	785
Hindistan	1.178.017	564.873	2.085
Sri Lanka	335.485	187.312	1.791
Kenya	415.707	197.460	2.105
Endonezya	134.415	121.541	1.106
Türkiye	231.923	77.400	2.996
Vietnam	176.451	124.342	1.419
Diğer Ülkeler	543.317	440.642	1.233
Toplam	4.951.957	4.179.777	1.185

Kaynak: International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics, 2015

Tablo 3.2'de görüldüğü gibi Türkiye'deki hektar başına verimi olan 2.085 ton/hektar alan kuru çay, diğer üretici ülkelerin değerinden fazladır. Halbuki tabloda gösterilen büyük üretici ülkelerin tamamında çayın büyüme ve hasat süresi daha uzundur. Örneğin, Sri Lanka'da yıl boyu hasat yapıldığı halde verim 1.791 ton/hektar alan'dır. Türkiye'de dekar başına verimin çok yüksek çıkması niteliksiz çay yapraklarının toplanmasından kaynaklanmaktadır. Nitelikli ürün hasat edilmesini sağlamak üzere; iyi ürüne yüksek, kötü ürüne düşük fiyat verecek politikalar bugüne kadar oluşturulamamıştır (Rize Ticaret Borsası, 1999:3).

Miras yoluyla arazilerin sürekli bölünmesi çiftçi başına düşen arazi miktarını azaltmaktadır. Mevcut çay tarım alanlarını çiftçi sayısına böldüğümüzde (781.334 /

197.169) ortalama arazi varlığı üretici başına 3,9 dekar alan gibi düşük bir değerde olmaktadır. Halbuki yapılan çalışmalarda bir ailenin geçimini sağlayabilmesi için 16 dekar alan araziye ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir.

3.2.2. Pazarlama Sistemindeki Sorunlar

Türk çay sektörünün en önemli sorunlarından bir tanesi üretim maliyetinin diğer üretici ülkelere göre yüksek olmasıdır. Yüksek üretim maliyeti, dünya çay piyasasında ülkemizin rekabet gücünü sınırlandırmaktadır. En önemli maliyet unsuru yaş çay fiyatıdır. Diğer ülkelerde 8-12 ay süren hasat döneminin ülkemizde 5-6 ay gibi kısa sürede bitmesi yaş çay maliyetinin yüksek olmasına neden olmaktadır. Çaykur kayıtlarına göre, üretim maliyetinin yapısında yaş çay bedelinin payı 2017 yılında % 74 oranında gerçekleşmiştir. Ayrıca siyasi ve sosyal nedenlerle işçi istihdam etmek zorunda bırakılan Çaykur'da gereğinden fazla personel bulunması kurumda gizli işsizliğe sebep olmakta ve işçilik maliyetlerini yükseltmektedir. Temel amacı kâr elde etmek olan özel sektör işletmelerinin işçilik maliyeti Çaykur'a göre bir hayli düşük olduğu bilinmektedir. Tablo 3.3'te yıllar itibariyle tasnifli ve paketli kuru çay maliyetleri ve uluslararası borsaların ortalama fiyatları gösterilmiştir.

Tablo 3.3. Türkiye'de Birim Maliyetler ve Uluslararası Fiyatlar

Yıllar	Tasnifli Çayın Maliyeti		Paketli Çayın Maliyeti		Ortalama Borsa Fiyatları
	TL	Dolar	TL	Dolar	Dolar
1996	208.824	2,56	167.611	2,04	1,42
1998	753.710	2,88	692.897	2,65	1,89
2000	1.909.353	3,06	1.825.640	2,92	2,03
2002	3.545.363	2,35	2.812.442	1,86	1,49
2005	4,91	3,66	4,92	3,67	1,48
2007	5,88	4,52	6,14	4,72	1,66
2009	7,19	4,63	7,39	4,76	2,52
2011	8,67	5,19	8,97	5,37	2,72
2013	9,63	5,06	10,20	5,36	2,39
2015	12,19	4,48	13,54	4,97	2,74
2017	15,46	4,23	15,43	4,22	2,80
2018	17,58	3,65	18,72	3,89	2,58

Kaynak 1: Çaykur Yıllık İstatistik Bültenleri

Kaynak 2 [https://www.indexmundi.com/commodities/?commodity=tea&months=360&commodity=tea\(05.05.2019](https://www.indexmundi.com/commodities/?commodity=tea&months=360&commodity=tea(05.05.2019)

Kaynak 3: https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_2 (05.05.2019)

Tablo 3.3'te ülkemizde üretilen tasnifli ve paketli kuru çay maliyetlerinin uluslararası fiyat ortalamasından yüksek olduğu görülmektedir. Dünya borsalarındaki fiyat ortalaması (2,10) ile kuru çay maliyetleri ortalamasını (3,87 ve 3,86)

karşılaştığımızda, dünya borsa fiyatları ülkemizdeki kuru çay maliyetlerinin % 54'üne denk gelmektedir. Tasnifli çay maliyetlerinin, paketli çaylara göre daha yüksek görünmesinin sebebi enflasyon muhasebesi uygulanmadığından, stoktaki çayların üretildiği yılın maliyetleriyle hesaplarda görünmesidir.

Çay ürününün pazarlanmasında pek çok fiili ve fiziki sorunla birlikte, bir de teorik sorun vardır. Bu sorun, çayın iktisat teorilerinde “talep ve gelir esnekliği düşük” diye tanımlanan ürünlerin başında bulunuyor olmasıdır. Buna göre çay, fiyatı düştükçe talebi fiyat düşüşü kadar artmayan ve gelir arttıkça talebi gelir artışı kadar artmayan bir üründür. Bu nedenle, çay üreticilerinin ve çay sektöründeki sanayicilerin, Türkiye'nin yaşadığı genel gelir artışı ve zenginleşmeden gereken payı almaları mümkün değildir (Kazgan, 1997:42)

Çay ithalatında uygulanan yüksek vergi oranı (% 145) her yıl tonlarca çayın kaçak yollarla yurda girmesine sebep olmaktadır. Kaçak yollarla yurda giren yabancı kökenli sağlıksız ve standartlara uymayan çaylar yerli çay satışlarını olumsuz etkilemektedir. Kaçak çay ile ülkede çay miktarı artmakta arz ve talep dengesinin bozulmasına sebep olmaktadır. Arz ve talep dengesinin bozulması çay fabrikalarında stokların artmasına sebep olmaktadır (Er, 2013:234).

Son zamanlarda özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki sınır kapılarından ve sınır boylarından çeşitli yasadışı yöntemlerle yurda giren İran kökenli kaçak çaylar, Türk çay piyasasını tehdit etmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kendine has yapısı nedeniyle çay kaçakçılığı olağan ticaret halini almıştır. Yapılan tüm uyarı ve alınan önlemlere rağmen kaçak çay ticareti engellenememiş ve hatta artarak devam etmektedir. Maliyet tarafından bakıldığında, Türk çayının İran kökenli çayla fiyat rekabeti yapabilmesi mümkün değildir. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi olmayan İran devleti, İran çayını çok yüksek oranda desteklemektedir. Şöyle ki; İran hükümeti, ihraç edilen her 1 kg çaya karşılık 2 kg çay ithalatına izin vermektedir. Yaş çay bedelini devlet ödemekte olup, işçilik ve enerji maliyetleri ülkemize kıyasla çok düşüktür. İran'da İran çayı tüketilmemektedir. İran halkı daha çok Hindistan ve Sri Lanka kökenli geniş yapraklı peko çeşidi çayı tüketmektedir. İran devleti, kendi ürettirdiği/ürettiği çayı kendi vatandaşına tükettirmemekte, komşu ülkeler Azerbaycan, Türkiye ve Rusya gibi ülkelere satmaktadır. Bunun nedeni, İran çayının üretildiği Hazar Denizi kıyısındaki iklim

sebebiyle aşırı böceklenme meydana gelmesidir. Böceklenmeyle mücadele kapsamında kimyasal ilaç kullanılmaktadır. Bu sebeple İran çayında çok yüksek seviyede böcek kalıntıları ve kimyasal ilaç kalıntısı (pestisit) bulunmaktadır. Hatta gıda tüzüklerine göre kullanımı yasaklanan birçok maddeler de içerdiğine dair bildirimler bulunmaktadır. Dolayısıyla İran kökenli çaylar, Türk halkının sağlığını da ciddi biçimde tehdit etmektedir (Rize Ticaret Borsası, 2012:2).

Çay kaçakçılığı, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde sistematik bir biçimde yapılmaya başlandı ve piyasa haline geldi. Özellikle sigara kaçakçılığının üstüne çok fazla gidilmesi çayı, kaçakçıların gözdesi haline getirmiştir ve son yıllarda çay kaçakçılığında büyük artış görülmektedir (Rize Ticaret Borsası, 2013a:2). Gümrük muhafaza ekipleri tarafından 2016 yılında 176,3 ton, 2017 yılının ilk 4 ayı içerisinde ise 130 ton kaçak çay ele geçirilmiştir. Yakalanan kaçak çayın piyasa değeri 3 milyon TL'yi geçmektedir (muhafaza.gtb.gov.tr).

Geçmiş yıllarda kaçakçılar daha çok Irak ve Suriye sınırından Seylan tipi (oppi:peco) çay getiriyorlardı. Çünkü o bölgede bu çay tanınmıyor ve talep ediliyordu. Günümüzde ise daha çok üretim şartları açısından Türk çayı ile benzerlik gösteren fakat hijyen açısından belirsiz İran kökenli kaçak çayların sınırdan katır ve at sırtında, kişi beraberindeki eşya olarak, sınır ticareti ve kamyonlarla değişik isimde faturalarla(oyuncak, nohut, mercimek gibi) girişi yapılmaktadır (Rize Ticaret Borsası, 2013a:2).

Yaş çay ürün kalitesinin düşük olması ya da alım standardında istikrar sağlanamaması çayın bütün aşamalarında olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Standart dışı hammadde, kuru çayın kalitesini bozan önemli sebeplerden biridir. Aslında ülkemizin diğer üretici ülkelere göre daha kuzeyde yer almasından dolayı, çay en uygun şartlarda üretilse ve işlense dahi, tropikal iklim kuşağında üretilen çay kadar kaliteli olmayacaktır. Ancak, ülkemizin iklimi sebebiyle çay bitkisinde haşere ve hastalıklara rastlanmaması, bu sebeple çay tarımında kimyasal ilaç kullanılmaması Türk çayını yabancı çaylar karşısında tercih edilebilir konuma taşımaktadır.

3.2.3. Sektörün Kurumsal Yapısındaki Sorunlar

Çaykur'un önceden kullandığı emek yoğun üretim biçimi, işçilik maliyetlerinin yükselmesine neden olduğu belirtilmektedir. Ancak son yıllarda fabrikalarda modernizasyona giderek ileri teknoloji ile el değmeden üretim yapacak duruma geldikten sonra da personel harcamaları diğer üretici ülkelere göre oldukça yüksek seviyededir. Bu durum, bölge nüfusunun sahip olduğu oy potansiyelini bilen siyasi otoritenin, bu kaynağı kaybetmemek için rasyonel olmayan popülist politikalar izlemesinin bir sonucudur.

KİT'lere yöneltilen verimsizlik eleştirileri Çaykur için de geçerli olabilir. Kuruluşun verimli çalışmasını engelleyen sosyal görevleri olduğu gibi, yapısal sorunları da mevcuttur. Çaykur açısından verimlilik konusu hammadde ve işçilik bakımından ayrı ayrı incelenebilir. Buna göre hammadde verimliliği, bir kilogram kuru çay üretmek için ne kadar yaş çay kullanıldığı biçiminde ele alınabilir. Kurum en yüksek randıman oranına (% 23,29) sahip olduğu görülen 1984 yılında, bir kilogram kuru çay üretmek için 4293 gram yaş çay kullanmıştır. Randıman oranının en düşük olduğu (% 17,07) 2002 yılında ise bir kilogram kuru çay için 5858 gram yaş çay kullanmıştır. Son zamanlarda hammadde verimlilik oranının giderek düştüğü ve son beş yılda % 18-19 arasında kaldığı görülmektedir (Çaykur, 2017a:19). Verimliliğin sürekli düşmesi, üreticiden standartlara uymayan niteliksiz yaprak alım oranının artmasından kaynaklanmıştır.

İşgücü verimliliğine gelince, mevcut üretimi sabit varsayarak bunun ne kadar asgari işçi ile sağlanabileceğini araştırmak gerekir. Bunun bir yolu, işçilerin mesai saatlerinin ne kadarını fiilen çalışarak geçirdiklerini belirlemektir, fakat buna imkân yoktur. Çaykur'daki işçi fazlalığı, IMF destekli "güçlü ekonomiye geçiş programı" çerçevesinde hükümet gündemine de gelmiştir. Dönemin Hazine'den sorumlu Devlet Bakanı Kemal Derviş, Çaykur'u, özel sektörün 100 kişi ile yaptığı işi 900 kişi ile yapmakla suçlamıştır. Derviş, atıl işgücünü azaltabilmek için emekliliği gelmiş olan 6 bin personelin emekli edilmesi gerektiğini, bunun için de 30 trilyon liralık fona ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir (www.hurriyet.com.tr). Çaykur'un personel sorunu günümüzde de mevcuttur. Örneğin günlük 150 ton yaş çay işleme kapasitesi bulunan Ambarlık, Aşıklar ve Eskipazar çay fabrikalarında, sırasıyla 1003, 888, 722 kişi mevsimlik işçi statüsünde istihdam edilmektedir(Çaykur, 2018a:40). Benzer tutarsızlıklar birçok fabrikada görülmektedir.

Çaykur'daki gizli işsizliğin boyutlarını yansıtmada yetersiz kalsa da, kurumun gelir tablosunda gösterilen “çalışmayan kısım gider ve zararları” önemli bir gösterge niteliğindedir. 2016 yılındaki toplam işçilik harcaması olan 390 milyon lira içinde 22,4 milyon lira çalışmayan kısım gideri olarak gösterilmiştir. Bu rakam 2018’de 32,6 milyon lira olarak gerçekleşmiş olup, yaş çay hammaddesinin temin edilemediği sürgün aralarında işçilere yapılan ödemeleri göstermektedir. Fakat, mevcut personel fazlalığının kesin rakamsal durumu ve yaşanan gizli işsizlik oranı tespit edilememektedir (Çaykur, 2019:35).

Çay piyasasında belirli bir stokla çalışmanın zorunlu olduğu kabul edilmektedir. Çünkü çay tüketim dönemi bir yıl iken üretim dönemi 6 aydır ve bu durum en az 6 aylık tüketimin stoklanması gerektirmektedir. Fakat daha uzun süreli stokların varlığı stoklama maliyetini yükseltmekte ve stoklar bir sonraki yılın alımlarında önemli bir sorun ortaya çıkarmaktadır (DPT, 2001:65). Ülkemizde her yılsonunda yaklaşık bir yıllık tüketim ihtiyacını karşılayacak stok devredilmektedir. Oysa her yılın üretim döneminde ülkenin bir yıllık tüketim talebini karşılayacak miktarda üretim yapılmaktadır. Tablo 3.4’te Çaykur’un tasnifli ve paketli kuru çay stok miktarları gösterilmiştir.

Tablo 3.4. Çaykur Tasnifli ve Paketli Siyah Çay Stok Miktarı (Ton)

Yıllar	Tasnifli Siyah Çay		Paketli Siyah Çay	
	Stok (Ton)	Artış (%)	Stok (Ton)	Artış (%)
1998	83.727	-	4.867	-
1999	130.815	56	5.184	7
2000	122.270	-7	4.103	-21
2001	103.216	-16	3.564	-13
2002	99.469	-4	2.796	-22
2003	78.244	-27	4.959	77
2004	65.645	-16	8.190	65
2005	59.882	-9	7.550	-8
2006	62.053	4	2.976	-61
2007	67.907	9	1.891	-36
2008	79.787	17	5.799	207
2009	83.625	5	2.899	-50
2010	66.411	-21	1.357	53
2011	77.831	17	4.330	219
2012	79.960	3	10.526	143
2013	79.487	-0,6	7.332	-30
2014	50.479	-36	4.813	-34
2015	58.475	16	12.439	158
2016	62.997	8	9.652	-22
2017	56.468	-10	9.965	3
2018	92.664	64	10.978	10

Kaynak: Çaykur Yıllık Faaliyet Raporları

Çaykur'un yüksek stok bulundurmasının sebepleri; stratejik ve askeri sebeplerle emniyet amaçlı stok bulundurma sorumluluğu ve pazarlama imkânlarından fazla kuru çay üretmesidir. Bunun nedeni ise, geçmişte, üreticiden çay satın almanın sosyal bir görev olarak düşünülmesidir. Çaykur, son 15 yılda stoklarını ideal seviyeye getirmek amacıyla üretim maliyeti ve dünya çay borsa fiyatlarının çok altında, spot piyasalarda ihraç etmekte ve sonuç olarak bu satıştan büyük ölçüde zarar etmektedir (Toksoy ve Var, 2002:75).

Özel sektör işletmeleri faaliyete girmesiyle yaş çay üretim kapasitesi 1,5 kat artmış, ancak kalitede iyileştirmenin aksine standart dışı kuru çay üretimi artmıştır. Özel sektör işletmelerinden bir çoğunda hijyenik ve teknik şartlar yetersizdir. Ayrıca, bunların TS 4600 siyah çay standardını da taşıdığı şüphelidir. 1996 yılında yürürlüğe giren çay işletme ve paketleme tesisleri genel kurallar standardını da (TS-12076) özel sektör işletmelerinin çoğu uygulamamaktadır (Kalça, Toksoy, 2006, 3).

Özel sektör işletmelerinin bir bölümü teşviklerle kurulmuştur. Gereken teknik inceleme yapılmadan, isteyen kişi ve kuruluşlara kredi verilmesi, sınırlı olan sermayenin verimsiz yatırımlara ayrıldığını göstermektedir (Kalça, Toksoy, 2006, 3). Nitekim özel sektör firmalarının kurulmaya başlandığı 1984 yılından 2013 yılına kadar olan 29 yıllık dönemde özel sektöre ait 374 çay fabrikasından 223'ü kapanması kuruluş aşamasında sağlıklı bir fizibilite araştırması yapılmamasının bir sonucudur(www.posta.com.tr).

Özel sektör işletmelerinin paketleme için gerekli sermayelerinin olmayışı, bunlardan tasnifli çay alıp paketleyerek piyasaya süren çok sayıda firmanın kurulmasına yol açmıştır. Bu durum, özel sektörün kendisine ulaşan paketleme firmalarına yüksek iskonto ile paketlenmemiş çay satması sonucunu doğurmakta ve kâr marjının düşmesine yol açmaktadır. Bu nedenle de üreticiye olan borcun ödenmesi gecikmektedir(DPT, 1993:72).

Özel sektördeki firmaların üreticinin alacaklarının ödemesini geciktirmesi güven sorununun meydana gelmesine sebep olmuştur. Ürün bedellerinin geç ödenmesi özel sektör firmalarının düzenli bir biçimde hammadde temin edememesine sebep olmuş, ürün bedelini zamanında ödeyen diğer çay firmalarını da olumsuz etkilemiştir. Ürün bedellerini zamanında alamayan üreticiler ürününü Çaykur'a satamadığı zamanlarda özel sektöre satmaktadırlar (Er, 2013, 233).

Sektörde faaliyet gösteren kamu ve özel işletmeler arasında kopukluk ve anlaşmazlık mevcuttur. Örneğin, Çaykur ve özel sektörü temsilen Rize Ticaret Borsası temsilcileri birbirlerini sorumluluklarını yerine getirmedikleri gerekçesiyle suçlamaktadır. Her iki tarafın belli konularda haklı olduğunu söylemekle birlikte bu tartışmaların sektörün sorunlarına çözüm getirmeyeceğini belirtmek gerekir.

3.2.4. Sorunların Çözümüne Yönelik Alınması Gereken Önlemler

Çay, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan yaklaşık 800 bin kişiye gelir kaynağı oluşturmaktadır. Bölgede sanayi üretiminin yalnızca çayla ilgili dalları mevcut olup, arazi ve toprak yapısı başka tarımsal ürünlerin yetiştirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple çay sektöründe meydana gelen sorunlar bölgedeki ekonomik ve sosyal dengeleri olumsuz etkilemektedir. Türk çay sektörünün karşılaştığı sorunların önemli bir bölümü yukarıda açıklanmıştır. Sorunların çözümüne ilişkin öneriler ana hatlarıyla aşağıda özetlenmiştir.

Çay tarım alanlarının ekonomik olmayan alanlara genişlemesi önlenmelidir. Mevcut şartlarda çaylıkların genişlemesinin hiçbir ekonomik anlamı yoktur. Ruhsatlı tarımın gerekleri yerine getirilerek, bu alanda uygulanabilir prosedür belirlenmeli ve radikal biçimde hayata geçirilmelidir(DPT, 2001:74).

Çay bahçelerinde gübreleme yanlış yapıldığından dolayı toprak zamanla daha çok asit karakterine bürünmektedir. Bu sebeple çay tarımı yapılan toprakların asitlik seviyesi ile mikro ve makro elementler kapsamının düzenli şekilde izlenmesi gerekmektedir. Bu amaca dönük olarak yeterli sayıda toprak analiz laboratuvarının bulunmaması üreticilerin bilinçsiz şekilde gübre kullanmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum toprağın yapısını bozarak çevre kirliliğine yol açmaktadır. Bütün bu nedenlerden dolayı öncelikle tarım arazilerinin iyileştirilmesi yoluna gidilmelidir. Bunun için bilinçli ve düzenli gübreleme ile budama gibi kültürel uygulamalar yapılmalıdır. Böylece çayda sürgün veriminin artmasıyla beraber ürünün yaş yaprak kalınlığı da artmış olacaktır. Bu artışla birlikte çay ocaklarında standart yaş yapraklar elde edilmiş olacaktır (Zenginbal, 2013:110).

Kuru çay üretimi sırasında lif, çöp ve toz biçiminde çok miktarda çay atığı oluşmaktadır. Bu atık maddelerin çevreye rastgele bırakılarak çürümeye terk edilmesi veya çöp depolama bölgesine dökülmesine izin verilmemelidir. Çay atıkları uygun katkı maddeleriyle zenginleştirilerek organik gübreye dönüştürülebilir. Organik gübre haline

getirilen çay atıkları toprakğın kimyasal, fiziksel ve organik yapısı üzerinde olumlu etki oluşturduğu belirlenmiştir. Çay atıklarından gübre elde edilmesine dönük olarak, çay tarım alanlarının civarında üretim tesisleri yapılmalıdır (DPT, 2001:76).

Çayda verim, çay sürgünü olduğundan ve yaşlanan bitkilerde sürgün verimi azaldığından yaşlanma aynı zamanda düşük verimlilik anlamına gelmektedir. Çay tarım alanlarının büyük bir kısmı yaşlanmış çay ocaklarından oluşmaktadır. Gençleştirme budama programı uygulansa da yaşlı çay bahçelerinden kaliteli ürün alınması mümkün değildir. Bu sebeple yaşlanmış çay ocakları, yüksek kalite ve verime sahip çay tiplerinden alınan çelikler ile üretilmiş fidanlarla belli bir program dahilinde yenilenmelidir. Yenileme uygulamalarında sökümden sonra toprak yorgunluğunu gidermek amacıyla 2-3 yıl içinde yeni dikimler yapılmamalıdır. Bu dinlenme zarfında baklagil veya yem bitkileri ekilerek toprağın azot ve organik maddelerce zenginleşmesi de sağlanmalıdır (DPT, 2001:79).

Yaş çay imalat fabrikaları yasa ve yönetmelikler gereğince gıda üretimine uygun hijyenik ve teknik şartları sağlamalıdır. Çay üretim işletmelerine bu konuda denetimler yapılmalı, gıda üretimine uygun olmayan firmaların faaliyetleri durdurulmalıdır. Yurt içi pazarlarda insan sağlığına uygun olmayan açıkta, dökme çay satışlarının engellenmesi için gereken tedbirler alınmalıdır (Usta, 2004:33).

Türk çayının büyük ve önemli sorunlarının bugünkü yapı düzeni içerisinde çözümlenmesi güç olacağı gibi zaman da alacaktır. Bu nedenle çay tarımında sözleşmeli çiftçi modeli uygulamasına başlanmalıdır. Bu kapsamda yaş çay dönemi başlamadan önce üretici ve çay imalat firmaları arasında yaş çay alım satım sözleşmesi yapılmalıdır. Yaş çay alımlarında planlı alım sistemine geçilerek, yaş yaprak alım sözleşmesi ile hangi üreticiden ne miktarda ürün alınacağı belirlenmeli, alımlar belirtilen standartta ve programda yapılmalıdır. Son zamanlarda yaş çay ürününün bahçede kalitesini kaybettiği, üreticilerin büyük bir kısmının ürünlerini sürgünler kartlaştıktan sonra hasat etme eğiliminde oldukları bilinmektedir. Alım planlama ve sözleşmeli çiftçi modeliyle bu eğilim zamanla ortadan kalkacak, zamanında ve kaliteli ürün toplama sistemde hakim olacaktır (DPT, 2001:75).

Çay üreticilerine yönelik düzenli biçimde tarımsal teknik eğitim ve demonstrasyon çalışmaları yapılmalıdır. Çay tarımıyla ilgili üreticilerin

bilinçlendirilmesi konusunda özel sektör işletmelerinin de etkin olması sağlanmalıdır. Çay üreticisi olan ülkelerdeki bilimsel ve teknik gelişimler yakından ve sürekli takip edilmeli, ihtiyaç duyulan yerlerde teknik bilgi ve teknik eleman alışverişi sağlanmalıdır. Bu konuda yapılacak çalışmaların masrafları kamu ve özel sektör işletmeleri tarafından oluşturulacak AR-GE fonundan karşılanmalıdır (DPT, 2001:75).

Ülkemizin Doğu-Güney ve Güneydoğu'daki birçok ilinde halen yüksek miktarlarda kaçak çay tüketilmektedir. Yıllardan beri devam eden bu uygulama sebebiyle, bu bölgelerde kaçak çaya dayalı bir damak tadı oluşmuştur. Çaykur son zamanlarda bu bölgelere yönelik bir kampanyaya girmişse de pek fazla bir başarı sağlayamamıştır. Bu konuda, yani Türk çayına dayalı bir damak tadı oluşturabilmek için, bazı yıllarda oluşan stokların da kullanılması, reklam ve tanıtıma ağırlık verilmesiyle ilgili çalışmalar yapılmalıdır. Bu bölgelerde okullarda öğrencilere aylık birer kilogram kuru çay verilmesi bu konuda yapılabilecek bir çalışmadır (Özden, 2009:29).

Dünya'da zirai ilaç kullanılmadan üretilen bu sebeple kimyasal madde içermeyen nadir çaylardan biri olan Türk çayının sergi, fuar v.b yollarla dünya piyasasına tanıtımının yapılabilmesi için çalışmalara hız verilmelidir. Çay sanayicileri uluslararası piyasalara hitap edecek tarzda reklam ve tanıtım bütçesi ayırmaları mümkün olmadığından, bu görevi devletin de katkısıyla profesyonel reklamcı ve pazarlamacılarla uygulamaya koymak gerekir. Bu sebeple devletten bağımsız bir çay tanıtım grubu oluşturulmalıdır. Grubun bütçesi borsaya kota edilen ürünlerden ve üreticilerden bir miktar kesinti yapılarak oluşturulabilir.

Çay üreticilerinin çaydan kazandıkları gelir günün ekonomik şartlarında yeterli değildir. Doğu Karadeniz'de tek tarımsal geçim kaynağı olan çayın gelir sağlayıcı özelliğinin tekrar oluşturulması ve üreticilerin yeterli gelir kazanabilmesi koşullarının sağlanması gerekmektedir. Bölgede tarımsal gelişmeyi ve gelir artırmayı teşvik etmek amacıyla çay üreticisine doğrudan gelir desteği sağlanmalı, çay tarımı ve sanayisi korunmalıdır (DPT, 2001:77).

Çayın sudan sonra en fazla tüketilen içecek olduğu hiçbir zaman akıldan çıkarılmamalıdır. Serbest pazar sisteminin geliştirilerek uygulandığı ülkemizde çay kalitesinin diğer ülke çaylarıyla karşılaştırılabilir düzeyde olmalıdır. Bu nedenle yaş çay

yaprağının hasadından çayın paketlenmesine kadar geçen süreçte gerekli tüm önlemlerin özenle alınması ve kaliteli çay üretilmesi, her türlü açıklamanın üzerinde önem taşımaktadır(Kaçar, 1992:409).

SONUÇ

Türk çay sektörüyle ilgili üretim, tüketim, dış ticaret, diğer üretici ülkelerle mukayese, sektörün sorunları ve çözüm yolları gibi konularda yapmış olduğumuz araştırma ve değerlendirmeler ilgili bölümlerde sunulmuştur. Bu konuların genellemesiyle ulaşılabilecek sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

Çay tarımının dünya yüzeyinde yaklaşık iki bin yıllık geçmişi olmasına karşın, ülkemizde 1930'lu yıllarda çayla ilgili çalışmalara başlanmış ve Doğu Karadeniz'in bu anlamda alternatifsiz olduğu tespit edilmiştir. Çaydan sağlanan net kazancın diğer tarım ürünlerine göre yüksek olması çayın dikim alanlarını genişletmiş ve çay bölge ekonomisinin lokomotifine haline gelmiştir. Çay tarımının yaygınlaşmasına paralel olarak çay tüketimi de zamanla artmış, Türkiye Dünya'da çayın en çok tüketildiği ülke seviyesine gelmiştir.

1980'li yıllarda Dünya'da ve Türkiye'de hızlanan kamunun ekonomideki payının azaltılması ve kamunun faaliyette bulunduğu sektörlerde özel sektöründe faaliyet göstermesine izin verilerek, serbest piyasa şartlarının ekonomide hakim kılınması yönündeki gelişmelere paralel olarak; 1984 yılında 3092 sayılı yasa ile çay üretimi, paketlenmesi ve pazarlaması serbest bırakılmıştır. Devlet tekelinin kaldırılmasıyla monopol yapıya sahip olan çay sektörü oligopol piyasasına dönüşmüştür. Böylece uzun yıllardır sektör için önemli darboğaz olan kapasite yetersizliği aşılmıştır. Fakat vurgulamak gerekir ki, ilave kapasitenin bir kısmı çay üretiminin gerektirdiği teknik ve hijyenik şartları sağlamamaktadır.

Çay üreticilerine alım garantisi 3788 sayılı kanun ile getirilmiştir. Yaş çay alımlarında üreticinin karşısında alıcı olarak devletin olması, üreticiye bir güvence oluşturmuştur. Yaş çay yaprağına belirlenen bir fiyattan yapılan destekleme alımları çay sektöründe devlet tekelinin kaldırıldığı 1984'e kadar sürmüştür. Bu yıldan sonra alımlar kurum alımları şeklinde devam etmektedir. Yaş çay alımlarında destekleme alımları kaldırılrsa da Çaykur bir fiyat belirleyerek piyasaya girdiği için, çay piyasasına bir müdahale olmaktadır. Özel sektör firmaları çay alım fiyatlarını Çaykur'a göre ayarladığından (oligopol piyasasında Çaykur'un hakim firma olması sebebiyle) sektör Çaykur'un alımları ile yönlendirilmektedir. Bu durum maliyet ve tesis ölçeği bakımından zayıf olan firmaların faaliyetlerini devam ettirme noktasında zorlanmalarına sebep olmaktadır. Nitekim 223

firmanın 2013 yılına kadar kapandığı, faaliyete olanların büyük bölümünün de zamanında ve düzenli olarak yaş çay bedeli ödemekte sıkıntı yaşadığı bilinmektedir.

Çay tarımının yapıldığı ilk yıllarda alımlar bir program dahilinde gerçekleştiğinden sorun oluşturmamıştır. İlerleyen yıllarda ise devletin destekleme politikalarıyla üretim alanları genişlemiş ve sürekli denetimsiz artış göstermeye başlamıştır. Bu artıştan dolayı çay sanayisinin işleme kapasitesi yetersiz kalmıştır. Yetersiz kapasite yaş çay imhalarına sebep olurken, politika gereği ürün alım normunun 2,5 yapraktan 3,5 yaprağa çıkarılması kalitenin düşmesine yol açmıştır. 1967 yılında başlayan yaş çay imhaları 1980'e kadar devam etmiştir. Kuru çayın maliyetini arttıran bu imhalar, kapasite yetersizliği, birinci sürgündeki ürün fazlalığı, yaş çay alım politikasının yıllara göre değişiklik göstermesi ve işletme organizasyonundaki aksaklıklardan kaynaklanmıştır. Fabrikalardaki yığılmaları önlemek ve üretimdeki dalgalanmaları minimum düzeye indirmek için günlük kontenjan (2000 yılından itibaren kota) uygulaması getirilmiştir. Çaykur'un bu uygulamaları sebebiyle üretici elindeki fazlalık çayı istemeden de olsa özel sektöre satmak zorunda kalmaktadır. Üreticinin çaresizliğinden faydalanan bazı firmalar makul ödeme sürelerini uzatmaktadır.

Çay sektöründe yıllardır uygulanan taban fiyatlar her yılın Mayıs ayında Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmektedir. Sonuçta belirlenen fiyatlar ne sanayicileri ne de üreticileri memnun etmektedir. Yaş çay fiyatları düşük olduğu gerekçesiyle çiftçi mağdur olurken, sanayici yönünden de fiyatların yüksekliği sorun olmaktadır. Çay taban fiyatları enflasyonla karşılaştırıldığında üreticinin, dünya çay fiyatlarıyla karşılaştırıldığında sanayicinin haklı olduğu görülmektedir. 2003 yılından itibaren uygulamaya geçen kilo başına destekleme prim sistemi ile söz konusu mağduriyetler giderilmeye çalışılmıştır.

Çay sektörü bütün kesimleri ile bir dizi sorunlar yaşamaktadır. Üretici açısından; çaylık alanların miras yoluyla bölünmesi, ürün bedelinin düşük olması ve ödemelerin geç yapılması temel sorunlar olarak belirginleşmektedir. Aşırı istihdam, yüksek maliyetler, verimsizlik, kaçak çay girişi ve ihracat eksikliği kamu işletmeciliğini zorlayan problemler olarak görülmektedir. Bu problemlere rağmen, kamu işletmeciliğini sürdürtebilmek için, hazine tarafından finansman desteği gerekmekte ve devlet bütçesi ile alakalı tartışmalarda, Çaykur'un hazineye olan yükünün kaldırılması için özelleştirilmesi gündeme gelmektedir. Özel sektör ise, kalite düşüklüğü, teknik yetersizlik, işletme

sermayesindeki yetersizlik ve etkin pazarlama eksikliği gibi bir takım sorunlar yaşamaktadır.

1960'lı yıllara kadar dünya çay piyasasında ithalatçı konumda olan Türkiye, üretimin iç tüketimi karşılması ve stokların oluşmaya başlamasıyla birlikte ihracata yönelmeye başlamıştır. Fakat üretim maliyetinin dünya çay fiyatlarının üzerinde olması ve Türk çayının dünyanın kabul ettiği kalite standartlarına henüz ulaşamaması Türkiye'nin dünya çay piyasasında rekabet etmesini zorlaştırmaktadır. Buna rağmen, çay tarımında zirai ilaç kullanılmaması, Avrupa'da çay üreten ülke bulunmaması, dünya pazarında stratejik konumda bulunması gibi durumlar Türkiye'yi çay ihracatında avantajlı hale getirmektedir.

Başlangıçta çayın satın alınması, işlenmesi ve pazarlanmasının farklı kurumlar tarafından yapılması koordinasyon eksikliğine sebep olmuştur. Bu nedenle çay sektörünü daha etkin hale getirmek amacıyla bir İktisadi Devlet Teşekkülü (Çaykur) kurulmuş, çayla ilgili tüm faaliyetler tek merkezde toplanmıştır. Böylece sektöre ilişkin politika belirleme, karar alma ve sektörün yönetimi gibi kamusal hizmetler verimlilik çerçevesinde rasyonel biçimde oluşturulmuştur. Ancak, çayda tekelin kaldırılmasıyla birlikte sektöre giren özel işletmelerin kârlılığı ön planda tutmaları, kamu ile özel sektör temsilcileri arasında anlaşmazlığa ve kopukluğa neden olmaktadır. Bu sebeple, çay sektörü için strateji ve politika belirleyebilmek, sektördeki sorunların çözümünde düzenleyici rol oynayabilmek, çay işletmelerinin finansal, teknik ve hijyenik durumlarını izleyebilmek amacıyla Çay Üst Kurulu gibi bir teşkilatın kurulması sektörde istikrarın yeniden sağlanması açısından faydalı olacaktır.

Doğu Karadeniz'de tarım ve sanayinin çaya odaklı olması, bölgedeki sosyal ve ekonomik beklentilerin çaya yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Bu sebeple alternatif yatırım ve istihdam olanakları için gerekli ekonomik sahalar oluşturulabilirse, çay sektörü, sosyal endişelerden ziyade rasyonel biçimde yönetilebilecektir. Bu kapsamda bölgeye çay atıklarından oluşan hammadde ile üretilebilen kompozit, kafein, kâğıt hamuru gibi fabrikaların kurulması ülke ihtiyacına önemli bir kaynak oluşturacağı gibi çay tarımına olan bağımlılığı da azalacaktır.

Çay sektöründe arz fazlasının olduğu yıllarda fazla çayın ihracatının geliştirilmesi ve desteklenmesi gereklidir. Dünya çay üretiminde ilk beş ülke içerisinde yer alan

Türkiye'nin, ihracat konusunda aynı etkinliğe sahip olamaması bu durumun önemini ortaya koymaktadır. Dünya çay piyasasında Türkiye'nin daha etkin olması için herşeyden önce maliyetlerin düşürülmesi ve kalitenin artırılması gerekir. Kuru çay maliyetinin büyük bir bölümünü oluşturan yaş çay fiyatlarını düşürmek, bölgede tek tarımsal geçim kaynağı çay olan üreticiyi zor durumda bırakacağından kalitenin yükseltilmesi kârlı bir ihracat için zorunlu hale gelmektedir. Bunun için standart dışı ürün alımlarının yapılmaması, kaliteli ürüne yüksek fiyat verilmesi, yaşlı çaylıkların verimliliği yüksek fidanlarla yeniden kurulması için üreticinin desteklenmesi gibi uygulamalara gidilmelidir.

Başta İngiltere olmak üzere Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Rusya gibi gelişmiş ülkeler re-export metodu ile çay ihraç ederek ciddi kazançlar elde etmektedirler. Türkiye'de dünya pazarını inceleyerek re-eksport metoduna ağırlık verebilir ve çayın Milli Gelir'e katkısını arttırabilir. Bu doğrultuda re-eksport amacıyla ithal edilen çayların gümrük vergileri makul seviyeye düşürülmelidir.

Çaykur'un geleceği ile ilgili karar verilirken ekonomik faktörlerle birlikte sosyal faktörlerinde dikkate alınması gerekmektedir. Bir anlamda çay tarımının garantörü durumunda bulunan Çaykur'un tamamen özelleştirilmesi fikri mevcut koşullar altında sakıncalıdır. Sektörde tam rekabet şartları olmadığı gibi sektörü güvence altına alan düzenleyici bir kurum da söz konusu değildir. Bu yönde Çaykur'un özelleştirilmesinde sosyal faydayı yerine getirmek adına imtiyazlı hisse yöntemi ile devletin müdahale hakkı saklı tutulabilir veya işletme hakkı devri uygulamasıyla özelleştirmeden beklenen ekonomik faydalar ile birlikte sosyal amacın da ön planda tutulması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

ALİ Ridwan, Yusuf A. CHOUDHRY, Douglas W. LİSTER, “Sri Lanka’s Tea Industry: Succeeding in the Global Market”, **The World Bank**, Washington, 1997.

ATASEVEN Yasan Zeliha, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Kadın İşgücünün Çay Tarımındaki Rolü”, **Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı TEPGE Projesi**, Ankara, 2013.

ATASEVEN Yasan Zeliha, “Türkiye’de Çay Sektörü”, **TEPGE Bakış Yayınları**, Ankara, 2012.

CANİK Fatmagül, “Türkiye’de Organik Çay”, **TEPGE Bakış Yayınları**, Ankara, 2011.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **Çayın 90 Yılı**, Kesişim Yayıncılık, 2014.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **1985 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1986.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **1986 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1987.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **1987 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1988.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **1991 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1992.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **1994 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1995.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2002 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2003.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2005 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2006.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2005 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2006.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2008 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2009.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2010 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2011.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2013 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2014.

Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2014 Yılı Çay Sektörü Raporu**, Rize, 2015a.

- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2014 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2015.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2015 Yılı Çay Sektörü Raporu**, Rize, 2016a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2015 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2016.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2015 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2016b.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2017.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2017a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2017 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2018.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2017 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2018a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2017 Yılı Çay Sektörü Raporu**, Rize, 2018b.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2018 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 2019.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2018 Yılı İstatistik Bülteni**, Rize, 2019a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **2018 Yılı Çay Sektörü Raporu**, Rize, 2019b.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, “Basın Bülteni, No:19”, 23.12.2005, Rize, 2005.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, “Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Dergisi”, Yıl 7, Sayı 15-11, Rize, 1991a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **Stratejik Plan 2009-2013**, Rize,2013.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, **Stratejik Plan 2015-2019**, Rize, 2014a.
- Çaykur, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, “Yaş Çay/Organik Çay Yaprağı Kivırma Talimatı”, Rize, 2003a.
- Çaykur, Çay Kurumu, **1975 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1976.
- Çaykur, Çay Kurumu, **1981 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1982.

Çaykur, Çay Kurumu, **1982 Yılı Faaliyet Raporu**, Rize, 1983.

DEĞİRMENCİ Ekin ve Elif KARAÇİMEN, “Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası” **Mülkiye Dergisi**, Ankara, 2019, S.139-173.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı, **Çay Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT Yayınları, Ankara, 1976.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı, **Yaş Çay ve Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT Yayınları, Ankara, 1977.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı, **Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT Yayınları, Ankara, 1991.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı, **Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 1993.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, **Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Çay Sanayi Alt Komisyon Raporu**, DPT Yayınları, Ankara, 2001.

Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği Genel Sekreterliği, “Dünya’da ve Türkiye’de Çay Sektörü ve Dünya’da Çay Sektöründeki Son Gelişmeler”, Trabzon, 2013.

ER Burcu, “Çay Tarımında Yaşanan Sorunların Çözümünde Alternatif Ürün Likapa”, **2. Rize Kalkınma Sempozyumu Çay-Lojistik-Turizm Bildiriler Kitabı**, Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı, Rize, 2013, S.231-244.

FAO Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea Twenty-Third Session, “Current Market Situation and Medium Term Outlook”, <http://www.fao.org/3/BU642en/bu642en.pdf> (23.04.2019).

GÜLTEKİN Sadettin, “Organik Tarım Kümelenmesi ve Çay Sektörünün Bölgesel Rekabet Analizi”, **2. Rize Kalkınma Sempozyumu Bildirisi**, 2013.

International Tea Committee Annual Bulletin of Statistics Supplement 1993, 1998, 2000, 2015.

KAÇAR Burhan, **Çayın Biyokimyası ve İşleme Teknolojisi**, Çaykur Yayınları, Ankara,1987.

KAÇAR Burhan, **Çayın Tarihi 1**, Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

KAÇAR Burhan, **Yapraktan Bardağa Çay**, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

KAKUZO Okakura, **Çayname**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944(Çev: Ali Süha Delilbaşı).

KALÇA Adem ve Devlet TOKSOY, **Çay Sektöründe Kayıtdışı Ekonomi**, KTÜ Yayınları, Trabzon, 2007.

KAZGAN Gülten, “Panel Konuşması, Ekonomik ve Tarımsal Boyutuyla Çay Sektörü”, **Rize Ziraat Mühendisleri Odası ve Rize Ticaret Borsası Yayını** No: 1, Rize, 1997.

KUZUCU Kemalettin, **Çayın Bin Yılı: Osmanlıda Çay ve Çayhane Kültürü**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.

MEGEP(Mesleki Eğitim ve Öğretimin Güçlendirilmesi Projesi), **Çay Fidanı Yetiştirme**, Ankara, 2008.

Milli Eğitim Bakanlığı, **Gıda Teknolojisi Çayda Oksidasyon**, Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.

ÖZBEY Erdal, **Hedef Marka Seçimi ve Marka Konumlandırma: Organik Çay Pazarında Marka Konumlandırma Üzerine Bir Uygulama**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2012.

ÖZDAL Barış ve Kutay R. KARACA, **Diplomasi Tarihi 1**, Dora Yayınları, Bursa, 2015.

ÖZDEN V. Damla, **Türkiye Siyah Çay Raporu**, Avrupa İşletmeler Ağı-Karadeniz, 2009.

ÖZYURT Hasan, **Çay Ekonomisi**, KTÜ Yayınları, Trabzon, 1987.

ÖZYURT Hasan, **Türkiye’de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Etkilerin Ölçümü**, KTÜ Yayınları, Trabzon, 1989.

ÖZYURT Hasan, **Türkiye’de Çay Tekelinin Kaldırılmasından Sonra Beklenen Gelişmeler, Çay Üretimi İşlenmesi ve Pazarlanması**, Çay Semineri, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul, 1985.

Rize Ticaret Borsası, **Çay Kaçakçılığı ve Sektöre Verdiği Zararlar**, Rize, 2013a.

Rize Ticaret Borsası, **Çay Raporu**, Yayınlanmamış Rapor, Rize, 1999.

Rize Ticaret Borsası, **Çay Sektörü Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, Rize, 2012.

Rize Ticaret Borsası, **Japonya Çay Raporu**, Rize, 2015.

Rize Ticaret Borsası, **Kenya Çay Raporu**, Rize, 2012a.

Rize Ticaret Borsası, **Türk Çay Sektörü Güncel Durum Raporu**, Rize, 2013.

SARKAR G. Kumar, **The World Tea Economy**, Oxford University Press, Delhi, 1972.

STANDAGE Tom, **Altı Bardakta Dünya Tarihi**, Merkez Kitapçılık, İstanbul, 2005 (Çev: Ahmet Fethi).

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, **Ortak Piyasa Düzenleri Çay Alt Çalışma Grubu Raporu**, Ankara, 2005.

TARKAN Tevfik, **Türkiye’de Çay Ziraatı ve Endüstrisi**, Çay Kurumu Yayınları, Rize, 1973.

TBMM Tutanak Dergisi 19.12.1984.

TEKELİ T. Sait, **Çay Yetiştirme-İşleme-Pazarlama**, Dönüm Yayınları Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara, 1976.

TERZİ Necati, “Çay Sektörü Analizi”, **TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi** No:4, Ankara, 2003.

TOKSOY Devlet ve Mustafa VAR, “Karadeniz Bölgesinde Çay Tarımında Yaşanan Sorunların Çözümünde Alternatif Bir Ürün Olarak Bambu”, **Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi**, Artvin, 2002.

TOPRAK Metin ve Nazım ÇATALBAŞ, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2015.

TÜRKYILMAZ Kubilay, “Türkiye’de Çaylık Alanlarının ve Üretici Sayılarının İstatistiksel Analizi”, **Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü**, Rize, 2015.

ULUSOY Ahmet ve Murat ŞEKER, “Türkiye’de Değişen Çay Tüketim Alışkanlıkları Araştırması”, **Trabzon Ticaret Borsası**, Trabzon, 2013.

USTA Hilal, **Çay Sektör Profil Araştırması**, İTO Yayınları, İstanbul, 2004.

VARLIER Oktay, **Madde Araştırması: Çay**, DPT yayınları, Ankara, 1968.

Yeditepe Üniversitesi, **2015/3 Ar-Ge Raporu**, Rize, 2015.

YILMAZ Mesut, “Devlet Bakanı Mesut Yılmaz’ın Açış Konuşması”, Çay Üretimi İşlenmesi ve Pazarlanması, Çay Semineri, **İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayını**, İstanbul, 1985.

YÜCER Ahmet, Ahmet BAYANER, Sebahat POLAT, **Ortak Piyasa Düzenleri Alt Çalışma Grup Raporları**, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2006.

ZENGİNBAL Hamdi, “Rize İli Bahçe Bitkileri Yetiştiriciliğinde Çay Tarımının Yeri, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **2. Rize Kalkınma Sempozyumu Çay-Lojistik-Turizm Bildiriler Kitabı**, Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı, Rize, 2013, S.101-113.

Zihnioğlu Asım, **Bir Yeşilin Peşinde**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1998.

İnternet Siteleri

<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=23&param2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=11602>(04.05.2019).

www.cayic.com/organik-cay-uretimi (20.10.2017).

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2017&start=1962>
(21.04.2019).

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_2 (05.05.2019).

<http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC> (17.04.2019).

<https://fred.stlouisfed.org/series/FPCPITOTLZGTUR> (03.01.2018).

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dervis-cay-kur-icin-30-trilyon-istedi-7829>
(01.05.2018).

<https://www.indexmundi.com/commodities/?commodity=tea&months=360&commodity=tea> (05.05.2019).

<https://muhafaza.gtb.gov.tr/haberler/gumruk-muhafaza-cay-kacakcilarina-goz-actirmiyor> (21.04.2018).

<http://www.posta.com.tr/29-yilda-223-cay-fabrikasi-kapandi-haberleri-175702>
(29.04.2018).

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/12/20161213.pdf> (05.05.2019).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2143.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2143.pdf> (20.04.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf> (23.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18620.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18620.pdf> (25.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/07/20070721.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/07/20070721.htm> (28.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/03/20130316.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/03/20130316.htm> (28.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4474.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4474.pdf> (18.04.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22630.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22630.pdf> (15.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23243.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23243.pdf> (15.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5114.pdf> (02.01.2018).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/10/20151030.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/10/20151030.htm> (02.12.2017).

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23333.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23333.pdf> (17.04.2017).

<https://rize.tarimorman.gov.tr/Menu/13/Ekonomi> (18.10.2018).

<http://www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> (16.10.2017).

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1014 (05.05.2019).

<http://turkiyevarlikfonu.com.tr/Upload/Kanun.pdf> (15.10.2017).

<http://turkiyevarikfonu.com.tr/TR/icerik/62/cay-isletmeleri-genel-mudurlugu>
(15.10.2017).

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25738&tipi=38&sube=0
(09.10.2018).

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Muhammet ÖNÇİRAK
Tez Adı	Çay Sektörü ve Türkiye Ekonomisi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İktisat
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 21/08/2019

İmza :

